

MUSA QASIMLI
ELMIRA HÜSEYNOVA

**AZƏRBAYCANIN
XARİCİ İŞLƏR NAZİRLƏRİ**

"ADİLOĞLU" nəşriyyatı

BAKI-2003

Elmi redaktor və rəyçilər - **Həsən Əlibəyli**,
tarix elmləri doktoru, professor
- **Namik Axundov**,
tarix elmləri doktoru, professor

Qasımlı M., Hüseynova E. Azərbaycanın xarici işlər nazirləri. - Bakı, Adiloğlu, 2003. - 112 s.

Kitabda Azərbaycan və Böyük Britaniya arxiv materialları, rəsmi dövlət və hökumət sənədləri, dövrü mətbuat əsasında 1918-ci ildən sonrakı tarixi mərhələdə Azərbaycanın xarici işlər nazirlərinin bioqrafiyası verilmişdir. Kitab diplomatlar və Azərbaycan diplomatiya tarixi ilə maraqlanan şəxslər üçün əhəmiyyətlidir.

İSBN 9952-25-008-8

Q 4719121574
121-2003

sifarişlə

© M.QASIMLI

Kitabın içindəkilər

Ön söz	4
Məmmədhəsən Hacınski	5
Əlimərdan bəy Topçubaşov	9
Fətəli xan Xoyski	14
Məmmədyusif Cəfərov	20
Nəriman Nərimanov	23
Mirzədavud Hüseynov	31
Mahmud Əliyev	35
Tahirə Tahirova	37
Elmira Qafarova	39
Hüseynağa Sadıqov	42
Tofiq Qasımov	43
Həsən Həsənov	47
Tofiq Zülfüqarov	52
Vilayət Quliyev	55

ÖN SÖZ

Əziz oxucu! Xalqımızın qədim və zəngin dövlətçilik tarixinin səhifələrindən biri diplomatiya tarixidir. Minilliklər boyu dünya siyasətində mühüm yer tutmuş diplomatiyamızın tarixində XX əsrdə ilk dəfə olaraq xalqımızın DÖVLƏT MİLLƏTİNƏ çevrildiyi 1918-1920-ci illər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü xüsusi önəm daşıyır. Bu illərdə qurulan Xarici İşlər Nazirliyi (XİN) dövlətimizin müstəqil xarici siyasətini həyata keçirərək tariximizə qızıl hərflərlə yazılmışdır. Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan diplomatiya idarəsinin başçıları olmuş Məmmədhasən Hacinski, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fətəli xan Xoyski, Məmmədyusif Cəfərov böyük dövlət xadimləri və diplomatlar kimi tarixdə özlərinə layiqli mövqe qazanmışlar.

1920-ci ilin aprelində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bolşevik Rusiyasının təcavüzünə məruz qalması nəticəsində Vətənimiz işğal edildikdən və dövlət müstəqilliyimiz itirildikdən sonra Xarici İşlər Nazirliyi ləğv edilərək yerində Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığı (XXİK) yaradıldı. Elə bir ciddi səlahiyyətlərinin olmamasına baxmayaraq, Xalq Xarici İşlər Komissarlığı 1920-1922-ci illərdə xarici ölkələrlə müəyyən səviyyəli ikitərəfli əlaqələri həyata keçirmişdir. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycanın xalq xarici işlər komissarları Nəriman Nərimanov və Mirzədavud Hüseynov olmuşlar. Lakin tezliklə XKİK də ləğv edildi. SSRİ yaradıldıqdan sonra Azərbaycanın müstəqil xarici siyasəti tamamilə dayandırıldı. Yalnız ikinci dünya müharibəsinin sonlarına yaxın yaranmış beynəlxalq şəraitdə sovet hökuməti öz maraqlarına uyğun olaraq 1944-cü ildə Azərbaycan SSR XKİK-i bərpa etdi. 1946-cı ildən XKİK Xarici İşlər Nazirliyinə çevrildi. Lakin XİN yenə də ciddi səlahiyyətləri olmayan qurum idi. Bu dövrdən başlayaraq Azərbaycanın xarici siyasət idarəsinə Mahmud Əliyev, Tahirə Tahirova, Elmira Qafarova, Hüseynağa Sadıqov (həm də dövlət müstəqilliyinin ilk yeddi ayında) başçılıq etmişlər. Bütün mürəkkəb və ziddiyyətli cəhətlərinə baxmayaraq, heç şübhəsiz, tariximizin maraqlı tərkib hissələrindən olan sovet dövründə də Azərbaycan mərkəzi hakimiyyət vasitəsi ilə ölkənin beynəlxalq əlaqələrində bu və ya başqa dərəcədə iştirak etmişdir. 50-ci illərin ortalarından etibarən canlanmağa başlayan beynəlxalq əlaqələr əvvəlki illərlə müqayisədə 70-80-ci illərdə xeyli geniş olmuşdur.

Uzun illər boyu müxtəlif formalarla sovet rejiminə qarşı apardığı mübarizə və 80-ci illərin sonu - 90-cı illərin əvvəllərində beynəlxalq aləmdə yaranmış əlverişli şərait nəticəsində Azərbaycan xalqı XX əsrdə ikinci dəfə dövlət müstəqilliyini bərpa edərək ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq əlaqələr qurmağa başladı. Dövlət müstəqilliyimiz dünyanın əksər dövlətləri tərəfindən tanındı və diplomatik münasibətlər quruldu. Azərbaycan beynəlxalq və regional təşkilatların üzvü və ya yaradıcılarından biri oldu. Müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasının xarici işlər nazirləri Tofiq Qasımov, Həsən Həsənov, Tofiq Zülfüqarov və Vilayət Quliyev oldular.

Azərbaycanın xarici işlər nazirləri işləmiş şəxslərin tərcümeyi-halı və fəaliyyətini araşdırmaq həm tarixilik, həm müasirlik, həm də diplomatiyamızın gələcək inkişafı baxımından əhəmiyyətlidir. Ancaq indiyədək ölkəmizdə bu barədə ayrıca kitab yazılmamışdır. Ona görə də müəlliflər Azərbaycan və Böyük Britaniya arxivlərinin materialları, dövrü mətbuat və rəsmi sənədlər əsasında xarici işlər nazirlərimizin bioqrafik kitabını yazmışlar və onun yararlı olacağı inancındadırlar. Kitabdakı şəkillər Azərbaycandakı arxiv, kitab, qəzet və jurnallardan götürülmüşdür.

Heç şübhəsiz, yüz illər bundan sonra da dövlətimizin xeyli möhkəmlənməsində, region siyasətinə əsaslı təsir edəcək gücə çevrilməsində diplomatiyamız xüsusi rol oynayacaq və deməli, bu kitabın səhifələrinə yeni-yeni xarici işlər nazirlərimizin tərcümeyi-halı əlavə ediləcəkdir.

Məmməd həsən Cəfər qulu oğlu Hacinski

28 may - 7 dekabr 1918

Azərbaycanın görkəmli siyasi və ictimai xadimlərindən, xalqımızın azadlığı və müstəqilliyi uğrunda mübarizəsinin fəal iştirakçılarından biri Məmməd həsən Cəfər qulu oğlu Hacinski olmuşdur.

M.Hacinski 1875-ci il martın 3-də Bakı şəhərində varlı bir ailədə anadan olmuşdur. O, XIX əsrin 80-90-cı illərində Bakı realnı məktəbini bitirərək təhsilini davam etdirmək məqsədilə 1897-ci ildə Rusiya imperiyasının mərkəzi Sankt-Peterburq şəhərinə getmişdir. Şəhərin gözəlliyi, zəngin memarlıq abidələri gənc Məmməd həsənə böyük təsir göstərmişdir. O, Peterburq Texnoloji İnstitutuna daxil olmuş və tezliklə qaynar tələbə həyatına atılmış, qabaqcıl tələbələrə yaxınlaşmış, Rusiyanın siyasi, ictimai və mədəni həyatı ilə tanış olmağa başlamışdır. 1902-ci ildə Peterburq Texnoloji İnstitutunu bitirən

Məmməd həsən mühəndis kimi Azərbaycan sənayeçilərindən olan Şəmsi Əsədullayevin Moskvada tikdirdiyi neftayırma zavodunda bir müddət çalışmışdır.

1902-ci ilin axırlarında Bakıya qayıdan Məmməd həsən Bakı şəhər upravasının tikinti şöbəsinin rəisi təyin olunmuşdur. M.Hacinski ilk gündən bu vəzifədə Bakı şəhərinin baş planının hazırlanıb həyata keçirilməsində, bağ və bağçaların, bulvarın, yolların və meydanların genişləndirilməsində və yenilərinin çəkilməsində, yeni binaların tikintisində yaxından iştirak etmiş, Bakının ən məşhur abidələrindən biri – Şirvanşahlar tarixi abidəsinin qorunması və bərpa, bulvarın genişləndirməsi üçün dəniz sahilinin qurudulub torpaq tökülməsi və s. haqqında Bakı Duması qarşısında məsələ qaldırmışdır. 1902-1917-ci illərdə Bakı Dumasının üzvü olmuş və onun bir çox iclaslarına sədrlik etmişdir.

M.Hacinski eyni zamanda Bakının siyasi və ictimai həyatında da yaxından iştirak etmişdir. 1904-cü ilin payızında Bakıda əsasən sosial-demokrat meyilli gənclərdən ibarət bir qrup meydana çıxdı. Onlar 1904-cü ilin oktyabrında Azərbaycan dilində qeyri-leqal «Hümmət» qəzetini buraxmağa başladılar. Onlar getdikcə formalaşmağa və təşkilata çevrilərək müsəlman əhalisi arasında inqilabi iş aparmağa başladılar. «Hümmət»in yaranması və fəaliyyətində M.Rəsulzadə, M.Əfəndiyev, M.Mövsümov və b. ilə yanaşı M.Hacinski də iştirak etmişdir.

1911-ci ildə Bakıda yaradılan Müsavat Partiyasının ilk üzvlərindən biri M.Hacinski olmuşdur. Rusiyada istiqlaliyyətini itirmiş müsəlman xalqlarına yardım və azadlığı uğrunda gizli mübarizə aparən Müsavat Partiyası 1917-ci il Fevral inqilabından sonra açıq fəaliyyətə keçdi.

1917-1920-ci illər M.Hacinskinin siyasi, ictimai fəaliyyətinin ən qızgın və gərgin dövrü olmuşdur. Bu aşağıdakı faktlarda özünü açıq-aydın göstərir: 1917-ci il martın 5-də Bakıda İctimai təşkilatlar Şurası və onun İcraiyyə Komitəsi yaradıldı. M.Hacinski, İ.Frolov, İ.Heydərov və b. komitənin heyətinə daxil oldular. Martın 29-da Bakıda Müsəlman Milli Şurasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi təşkil edildi. Komitənin sədri M.Hacinski, müavini isə M.Rəsulzadə seçildi. Komitə 1917-ci il aprelin 15-20-də Bakıda Qafqaz müsəlmanlarının qurultayını keçirdi. M.Hacinski qurultayı təbrik nitqi ilə açaraq dedi ki, Rusiyada çar mütləqiyyətinin devrilməsi Qafqaz müsəlmanları üçün imkanlar açmışdır, bu ümumi milli, o cümlədən ümumi dövlət məsələlərində müsəlmanların milli-siyasi məsələsidir. Sınıfı və sosial məsələ hələ kənara qoyulmalıdır, çünki milli-siyasi məsələ həll edildikdən sonra onlar həll oluna bilər. Hacinski mayın 11-17-də Moskvada keçirilmiş Ümumrusiya müsəlmanları qurultayında da fəal iştirak etmişdir.

1917-ci il oktyabrın 26-31-də Bakıda keçirilən Türk Ədəmi Mərkəzi Partiyası - Müsavat Partiyasının I qurultayında Mərkəzi Komitə seçildi. Onun tərkibinə M.Rəsulzadə, N.Yusifbəyov, R.Vəkilov, X.Rəfiyev və b. ilə yanaşı M.Hacinski də daxil oldu. Hacinski 1917-ci ilin oktyabr-noyabrında Bakı Şəhər Dumasına keçirilən seçkilərdə iştirak etmiş və Dumaya üzv seçilmişdir.

M.Hacinski 1917-ci il noyabrın 15-də yaradılmış Zaqafqaziya Komissarlığının ticarət və sənaye komissarının müavini vəzifəsində çalışmışdır.

1918-ci il fevralın 23-də Tiflis şəhərində gürcü, erməni və Azərbaycan nümayəndələrindən ibarət Zaqafqaziya Seymi işə başladı. Onun işində Azərbaycandan Müsavat Partiyasından və bitərəf demokratik qruplardan 30 nəfər, o cümlədən M.Hacinski də iştirak etmişdir. Bu partiya və təşkilatlardan əlavə Müsəlman Sosialist Partiyasından 7, İttihad Partiyasından 3, Hümmət Partiyasından 4 nümayəndə iştirak etmişdir. Ümumiyyətlə, Zaqafqaziya Seymində Azərbaycandan 44 deputat var idi. Seymdə Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz arasında sülh danışıqları aparmaq üçün gürcü, erməni və azərbaycanlıları təmsil edən nümayəndə heyəti seçildi. Nümayəndə heyətinin tərkibinə seymdəki Azərbaycan fraksiyasından M.Hacinski, X.Xasməmmədov, M.Mehdiyev, İ.Heydərov, Ə.Şeyxülislamov daxil edildilər. Danışıqlar 1918-ci il martın 14-də Trabzonda başladı. Danışıqlar aprelin 14-də öz işini dayandırdığından və nümayəndələr geri çağırıldığından onun işində fasilə elan olundu. Trabzonda bu xəbəri eşidən M.Hacinski Seymin qərarını sülhü pozmaq kimi qiymətləndirərək, "beynəlxalq münasibətlər tarixində tayı-bərabəri olmayan bir təxribat" adlandırdı.

1918-ci il aprelin 22-də Seym səs çoxluğu ilə Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikası yarandığını elan etdi. Aprelin 26-da isə Zaqafqaziyanın yeni hökuməti təşkil olundu. M.Hacinski bu hökumətdə ticarət və sənaye naziri vəzifəsini tutmuşdur.

Seymdəki Azərbaycan nümayəndələrinin gərgin söyləri nəticəsində Batumda sülh danışıqlarına başlamaq haqqında razılıq əldə edildi və nümayəndə heyəti yaradıldı. Buraya 6 nümayəndə, o cümlədən M.Hacinski daxil oldu. Mayın 11-də açılan konfransın cəmi bir iclası oldu. Burada M.Rəsulzadə ilə birlikdə M.Hacinski azərbaycanlıların mənafeyini fəal müdafiə etmişdir.

Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikası həm daxili, həm də xarici məsələləri, həm də millətlər arasındakı ziddiyyətləri həll edə bilməyərək üç müstəqil dövlətə ayrıldı.

1918-ci il mayın 27-də Seymin azərbaycanlı deputatları fəvqəladə iclas çağıraraq Azərbaycan Müvəqqəti Milli Şurası yarandığını elan etdi. Onun sədri Batum danışıqlarında iştirak edən M.Rəsulzadə seçildi. Mayın 28-də Milli Şuranın ilk iclasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildi. Fətəli xan Xoyskinin başçılığı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurası yaradıldı. M.Hacinski Batumda olmasına baxmayaraq, Azərbaycanın ilk xarici işlər naziri vəzifəsinə seçilmişdir. O, bu xəbəri eşidən kimi Osmanlı dövləti Xarici İşlər Nazirliyinə Azərbaycanın müstəqilliyinin Rusiya və Avropa ölkələri tərəfindən tanınmasında vasitəçilik etməsini xahiş etmişdir.

1918-ci il iyunun 4-də Batum şəhərində "Osmanlı imperatorluğu hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası arasında dostluq müqaviləsi" bağlandı. Azərbaycanın xarici ölkə ilə bağladığı bu ilk müqaviləni Türkiyə tərəfindən ədliyyə naziri, Senatın sədri Xəlil bəy və Qafqaz cəbhəsinin Baş komandanı Vehbi Paşa, Azərbaycan tərəfindən isə Milli Şuranın sədri M.Rəsulzadə, xarici işlər naziri M.Hacinski imzaladılar. Müqavilənin dördüncü bəndinə əsaslanan M.Rəsulzadə və M.Hacinski türk hökumətindən ağır və çətin vəziyyətdə olan Azərbaycana hərbi yardım üçün müraciət etdilər.

M.Hacinski 1918-ci ilin may-dekabr aylarında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xarici işlər naziri olduğu dövrdə qonşu ölkələrlə sərhəd, dəmiryolu, Bakı-Batum neft kəməmindən birlikdə istifadə etmək və s. məsələlərin həllində gərgin fəaliyyət göstərmişdir.

1918-ci il dekabrın 7-də fəaliyyətə başlayan Azərbaycan parlamentinin üzvləri arasında M.Hacinski də var idi. Azərbaycan parlamentinin dekabrın 28-də keçirilmiş iclasında Paris sülh danışıqlarında iştirak edəcək nümayəndə heyətinin tərkibinə Ə.Topçubaşov (sədr), M.Hacinski (sədrin müavini), Ə.Ağayev, C.Hacıbəyli, M.Mehdiyev və b. seçildi. Ə.Topçubaşov İstanbulda olduğu üçün M.Hacinski oraya qədər nümayəndə heyətinə başçılıq etmiş və nümayəndə heyətinin qarşısında duran məsələlərin həllinə çalışmışdır.

1919-cu ildə M.Hacinski Ə.Topçubaşovla birlikdə Paris sülh danışıqları zamanı ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya, İtaliya, Türkiyə, İran və s. ölkələrin başçıları, dövlət nümayəndələri, diplomatları ilə görüşərək Azərbaycanın azadlığa çıxması uğrunda xalqımızın apardığı mübarizə, ağır iqtisadi vəziyyət, zəngin neft ölkəsi olması haqqında məlumat vermişdir. Məhz onların ardıcıl və gərgin əməyi nəticəsində 1920-ci il yanvarın 11-də Ali Şura tərəfindən Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin de-facto tanınması haqqında qərar qəbul edilmişdir.

1919-cu il dekabrın 2-11-də Bakıda keçirilən Türk Demokratik Federalist Müsavat Partiyasının II qurultayında partiyanın siyasi komissiyası və yeni Mərkəzi Komitəsi seçildi. Buraya M.Rəsulzadə, N.Yusifbəyov, M.Hacinski, M.Vəkilov və b. seçildilər.

1919-cu il dekabrın 14-21-də Bakıda Azərbaycan-erməni konfransı keçirildi. Konfransda Azərbaycandan F.Xoyski, M.Cəfərov və R.Vəkilovla yanaşı M.Hacinski də iştirak etmişdir. O, konfransda çıxış edərək bildirmişdi ki, Azərbaycan və Ermənistan respublikaları arasında dostluq münasibətlərinin yaranmasına əsas maneə mübahisəli ərazi məsələsidir. Qafqaz respublikaları müstəqil dövlət kimi ittifaqda – konfederasiyada birləşsələr, bu mübahisəli məsələlər öz-özünə həll ediləcəkdir.

1919-cu il dekabr ayının axırlarında Azərbaycan hökumətində ağır siyasi və iqtisadi vəziyyətlə əlaqədar olaraq böhran baş verdiyindən hökumət dəyişiklikləri oldu. Dekabrın 24-də N.Yusifbəyovun təşkil etdiyi V kabinədə M.Hacinski daxili işlər naziri, fevralın 18-dən isə ticarət, sənaye və ərzaq naziri vəzifəsini daşımışdır. Lakin bu hökumət dəyişikliyi də bir nəticə vermədi. Qarabağda ermənilərin dövlət əleyhinə qaldırdığı qiyam və dinc azərbaycanlı əhalini kütləvi şəkildə qırılmaları hökumət böhranını daha da dərinləşdirdi. Rusiya tərəfdarı olanlar N.Yusifbəyov hökumətini ölkədə qayda-qanunu bərpa edə bilməməkdə günahlandırır və istefa verməsini tələb edirdilər. Belə vəziyyətdə 1920-ci il martın 30-da hökumət istefa verdi.

Azərbaycan parlamenti yeni hökumətin təşkilini M.Hacinskiyə tapşırırdı. M.Hacinski parlamentdə fəaliyyət göstərən partiya və fraksiyalarla bir müddət danışıqlar apardı, hətta kommunistlərlə də görüşdü və onlara öz hökumətində nazir vəzifələri təklif etdi. Bolşeviklər belə bir hökumətdə iştirakdan imtina etdilər. Bolşeviklərdən müsbət cavab almayan M.Hacinski aprelin 22-də Azərbaycan parlamentinin sədrini əvəz edən M.Cəfərova yeni hökumət təşkil etməkdən əl çəkdiyini bildirdi.

1920-ci ilin aprelinde Sovet Rusiyası tərəfindən Şərqdə ilk demokratik respublika olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti devrildikdən sonra M.Hacinski Azərbaycan SSR Ali Xalq Təsərrüfatı Şurasında, Zaqafqaziya Dövlət Plan Komitəsində müxtəlif vəzifələrdə çalışmış, Azərbaycan şəhərlərinin abadlaşdırılması, yeni sənaye şəhərlərinin salınması və tikintisində iştirak etmişdir.

M.Hacinski də Azərbaycanın başqa görkəmli, siyasi və ictimai xadimləri kimi repressiyaya məruz qalmışdır. O, 1930-cu il dekabrın 3-də Tiflisdə Zaqafqaziya Dövlət Siyasi İdarəsi (DSİ) tərəfindən həbs edilərək dustaqxanaya salınmış və ağır işgəncələr verilmişdir. Əvvəlcə «İctimaiyyətçi» ləqəbli agentlə 31 №-li kamerada bir yerdə saxlanmışdır. O, hər dəfə istintaqdan sonra Hacinski ilə etdiyi söhbətləri L.Beriyaya çatdırmışdır. Beriya 1930-cu il 6 dekabr tarixdə cinayət işinə yazdığı dərkənardə onu «həyəcanlı və zəif inkişaf etmiş adam» adlandırmışdır.

Ağır həbsxana həyatına dözməyərək ürək xəstəliyinə və vərəmə tutulan M.Hacinski 1931-ci il fevralın 9-da Tiflisdə səhər saat 8⁰⁰-da DSİ-nin 26 №-li kamerasında 56 yaşında «özünü asaraq» öldürmüşdür.

- Adres-kalendarğ Azerbaydjanskoy Respubliki na 1920 q. Baku,1920.
- Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivi. Arx.№ PS 7525. M.Hacinskinin işinə dair istintaq materialları.
- Azərbaycan tarixi. C.2. Bakı,1964.
- Azərbaycan tarixi. C.3. H.1. Bakı,1973.
- Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. X c. Bakı,1987.
- Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. 1918-1920. Bakı,1990.
- Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920). Bakı,1998.
- Azerbaydjanskaə Demokratiçeskaə Respublika (1918-1920). Parlament (stenoqrafiçeskie otçetı). Baku,1998.
- Azerbaydjanskaə Demokratiçeskaə Respublika (1918-1920). Vneşnəə politika (dokumentı i materialı). Baku, 1998.
- Balaev A. Azerbaydjanskoe naüionalğno-demokratiçeskoe dvijenie 1917-1920 qq. Baku, 1990.

- Fatullaev Ş. Qradostroitelğstvo i arxitektura Azerbaydjana XIX-naç. XX veka. Leninqrad, 1986.
- Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). Bakı,1993.
- İbrahimov Z. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi (1917-1918-ci illər). Bakı,1957.
- “Kaspi” qəzeti, 1917, 18 aprel, № 85.
- Qasimov M. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər). 3 hissədə. 2-ci hissə (1917-ci il noyabr-1918-ci il noyabr). Bakı,2001.
- Qasimov M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyinin şəxsi heyəti. Bakı,2002.
- Nəsibzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası (məqalələr və sənədlər). Bakı, 1990.
- Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı,1990.
- Zakavkazskiy seym. Stenoqrafiçeskiy otçet. I sessia. Tiflis,1918.

Əlimərdan bəy Ələkbər oğlu Topçubaşov
6 oktyabr - 26 dekabr 1918

Azərbaycanın görkəmli siyasi xadimlərindən, diplomatlarından və hüquqşünaslarından biri olan Əlimərdan bəy Topçubaşov 1865-ci ildə Tiflis şəhərində qulluqçu ailəsində dünyaya gəlmişdir. İlk təhsilini I Tiflis gimnaziyasında almış və 1884-cü ildə oranı müvəffəqiyyətlə bitirərək Peterburq Universitetinin tarix-filologiya fakültəsinə daxil olmuşdur. Lakin birinci semestrdən sonra o, hüquq fakültəsinə keçmiş və 1888-ci ildə oranı müvəffəqiyyətlə bitirərək hüquq elmləri namizədi adını almışdır.

Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsinin Elmi Şurası Ə.Topçubaşovun mülki hüquq kafedrasında saxlanması və professor vəzifəsi almaq üçün hazırlanması haqqında qərar qəbul etmişdir. Lakin 1889-cu ildə qəbul edilmiş universitet haqqında çar qanunu xristian olmayan Ə.Topçubaşova müvafiq vəzifəni tutmağa icazə verməmişdir. Ə.Topçubaşov bu hadisədən sonra Tiflisə gələrək məhkəmədə, vəkil vəzifələrində çalışmış, Tiflis geodeziya məktəbində hüquqşünaslıqdan dərs vermişdir.

1896-cı ildə Bakıya gələn Ə.Topçubaşov vəkilliklə məşğul olmuş və bir sıra mürəkkəb məhkəmə proseslərini udmuşdur. Bu nailiyyətlər şəhər əhalisi içərisində ona böyük nüfuz və hörmət qazandırmışdır.

O, 1897-ci ildən 1917-ci ilin axırlarına kimi «Kaspi» qəzetinin yaradıcılarından və redaktorlarından biri olmuşdur. Bu illərdə onun yuzlərlə məqalələri dərc olunmuşdur. Həmin məqalələrdə Ə.Topçubaşov Azərbaycanın bir neçə şair, yazıçı, dramaturq, görkəmli ziyalıları və şəxsləri haqqında elmi əhəmiyyətli, nəzəri, Rusiya imperiyasında yaşayan müsəlmanların vəziyyəti, çarizmin ayrı-seçkilik siyasətini pisləyən publisistik məqalələrlə çıxış etmişdir.

Ə.Topçubaşov jurnalistliyə başladığı dövrdən Bakının siyasi və ictimai mübarizə səhnəsinə daxil olmuş, ömrünün sonuna kimi bu mübarizənin ön sıralarında getmiş və onun başçılarından birinə çevrilmişdir.

1905-1907-ci illər rus inqilabı dövründə Azərbaycanın bir çox ziyalıları, o cümlədən Ə.Topçubaşov xalqın azadlıq mübarizəsinə qoşulmuşdur. O bu dövrdə çar hökumətinə zəhmətkeşlərin mənafeyini müdafiə edən bir sıra petisiyalar yazmış, iclas, yığıncaq, mitinqlərdə çıxış etmiş, Bakı Dumasının üzvü, sonralar sədri olmuş, Rusiyada yaşayan müsəlmanların vahid təşkilatının – «İttifaqi müslümün» yaradılması və fəaliyyətində iştirak etmiş, onun proqram sənədlərini tərtib etmiş, Nijni-Novqorodda, Sankt-Peterburqda keçirilmiş I- IV qurultaylar demək olar ki, onun sədrliyi ilə keçmiş, «İttifaqi müslümün» qurultaylar tərəfindən seçilmiş MK-nın daimi bürosunun üzvü olmuşdur.

1905-ci ilin sentyabrında çarizm Bakı proletariatını inqilabi mübarizədən çəkəndirmək məqsədilə neft sənayeçiləri ilə fəhlə nümayəndələrinin müşavirəsini keçirməyə icazə verdi. Müşavirəyə nümayəndələr göndərmək üçün seçkilər keçirildi. Müşavirəyə seçilən nümayəndələr arasında Ə.Topçubaşov da olmuşdur. Müşavirə sentyabrın 30-da Sankt-Peterburqda açılmış və Ə.Topçubaşov müşavirədə Bakı fəhlələrinin acınacaqlı vəziyyəti haqqında məlumat verərək onların mənafeyini müdafiə etmişdir.

Rusiyada zəhmətkeşlərin inqilabi mübarizəsinin getdikcə qüvvətləndiyindən qorxan çarizm 1905-ci ilin dekabrında Dövlət Dumasına seçkilər haqqında qanun verdi. 1906-cı ilin mart-aprel aylarında Bakı və Yelizavetpol (indiki Gəncə) quberniyalarında ilk dəfə olaraq Dövlət Dumasına seçkilər keçirildi. Azərbaycandan Birinci Dövlət Dumasına Z.Ziyadxanov, M.Əliyev, Ə.Xasrəmədov və b. yanaşı Ə.Topçubaşov da seçilmişdir.

1906-cı il aprelin 27-dən iyulun 8-nə qədər Sankt-Peterburqda Birinci Dövlət Duması fəaliyyət göstərmişdir. Ə.Topçubaşov Dumada müzakirə edilən bir sıra məsələlərin müzakirəsində iştirak etmiş, hökumətin aqrar və köçürmə siyasətini pisləmiş, Rusiyadakı azsaylı xalqlara, əsasən müsəlmanlara

muxtariyyət verilməsi tələbinin tərəfdarı olmuşdur. Dövlət Dumasında Rusiyanın müsəlman əyalətlərinin deputatları bilavasitə Ə.Topçubaşovun başçılığı ilə Müsəlman fraksiyası yaratmışlar.

Çar hökuməti onun fəaliyyətini tənqid edən inqilabi mövqeli Dumanı 72 gündən sonra qovdu. 200-ə yaxın deputat Dumanın qovulmasına etiraz edərək 1906-cı il iyulun 9-10-da Vıborqda iclas keçirdilər və «Vıborq müraciətnaməsi»ni qəbul etdilər. Bu müraciətnaməni imzalayanlardan biri də Ə.Topçubaşov olmuşdur.

Ə.Topçubaşovun siyasi və ictimai fəaliyyəti 1917-ci illər Fevral inqilabından və Oktyabr çevrilişindən sonra daha da genişlənmiş və o, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə var qüvvəsi ilə qoşulmuşdur.

1917-ci il martın 5-də Bakıda İctimai təşkilatların Şurası və onun İcraiyyə Komitəsi yaradıldı. M.Hacinski, İ.Frolov, İ.Heydərov və b. ilə yanaşı Ə.Topçubaşov da Komitənin tərkibinə daxil oldu. İyul ayında isə Komitənin 33 nəfərdən ibarət yeni heyət təşkil olundu. Ə.Topçubaşov yeni Komitənin sədri seçilmişdir.

1917-ci il martın 29-da Bakıda Müsəlman Milli Şurasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi təşkil edildi. Onun tərkibinə M.Rəsulzadə, M.Hacinski, Ə.Topçubaşov və b. seçildi.

Bu təşkilatın rəhbərlərinin gərgin əməyi və fəaliyyəti nəticəsində 1917-ci il aprelin 15-20-də Bakıda Ümumqafqaz müsəlmanlarının qurultayı çağırıldı. Qurultay Ə.Topçubaşovun sədrliyi altında keçdi. O, sədr kimi ilk çıxışında çar hökumətinin xalqlara qarşı apardığı zidd siyasəti pisləyərək dedi ki, köhnə rus hökumətinin Rusiyada yaşayan qeyri-rus xalqlara münasibətdə yeritdiyi siyasət parçalamaq siyasəti olmuşdur, bu vaxtilə ermənilər və müsəlmanlar arasında özünü göstərmişdir.

1917-ci il avqustun 12-15-də Moskvada Dövlət müşavirəsi çağırıldı. Müvəqqəti hökumətin çağırdığı bu müşavirəyə Rusiyanın müxtəlif yerlərindən gəlmiş 34 müsəlman nümayəndə arasında Azərbaycan nümayəndəsi - Ə.Topçubaşov da var idi. Avqustun 13-də Moskva müşavirəsinin müsəlman nümayəndələrinin iclası keçirildi. Burada müşavirədə çıxış edəcək nümayəndənin məruzəsini hazırlayacaq komissiya təşkil edildi. Komissiya məruzəni hazırlamağı və nitq söyləməyi Ə.Topçubaşova tapşırırdı. Ə.Topçubaşov müşavirədəki nitqində qeyd etdi ki, Rusiyada yaşayan müsəlmanlar çarizmin devrilməsini alqışlayır, hər yerdə demokratik əsaslarla yaranmağa başlamış ictimai və siyasi təşkilatları, inqilabi nailiyyətləri - azadlıq, bərabərlik və qardaşlığı qoruyur və möhkəmləndirirlər.

1917-ci il sentyabrın 5-6-da və 12-də Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatları Komitəsinin növbəti iclası çağırıldı. İclasda Komitənin sədri Ə.Topçubaşov, sədrin müavinləri M.Rəsulzadə və F.Xoyski seçildi. Oktyabr-noyabr aylarında isə Ə.Topçubaşov ümumi seçki hüququ əsasında Bakı Şəhər Dumasına keçirilmiş seçkilərdə iştirak etmiş və Dumaya üzv seçilmişdir.

Ə.Topçubaşov 1918-ci il 30 mart-1apreldə Bakıda bolşevik və daşnakların sovet hakimiyyətini müdafiə bayrağı altında azərbaycanlılara qarşı törətdiyi kütləvi qırğın zamanı onun tezliklə yatırılmasına çalışanlardan, aprelin 1-də A.Caparidzenin başçılıq etdiyi «sülh konfransı»nın iştirakçılarından və İnqilabi Müdafiə Komitəsinin tələblərini qəbul edənlərdən biri olmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasını böyük sevinclə qarşılayan Ə.Topçubaşov F.Xoyskinin 1918-ci ilin iyununda təşkil etdiyi II kabinədə portfelsiz nazir, oktyabrında isə xarici işlər naziri vəzifəsinə təyin edilmişdir.

AXC yarandığı gündən etibarən bir hüquqşünas alim kimi onun dünya ölkələri tərəfindən tanınması, diplomatik əlaqələrinin yaranması sahəsində var qüvvəsilə çalışmışdır. Azərbaycan hökuməti Osmanlı imperiyası və onun vasitəsilə Avropa ölkələri ilə diplomatik əlaqələr yaratmaq məqsədilə Ə.Topçubaşovu fəvqəladə səlahiyyətli nazir kimi İstanbula göndərmişdir. F.Xoyskinin o dövrlərdə İstanbulda olan Azərbaycan nümayəndəliyinin sədri M.Rəsulzadəyə göndərdiyi teleqramda oxuyuruq: «Hökumətin 1918-ci il 20 avqust qərarı ilə Azərbaycan hökumətinin üzvü Əlimərdan bəy Topçubaşov Osmanlı imperator hökumətinə Azərbaycan Respublikasının mənafeyinə aid bütün məsələlər üzrə fəvqəladə səlahiyyətli nazir kimi göndərilir».

1918-ci il avqustun 23-də Gəncədən yola düşən Ə.Topçubaşov Tiflis, Batum marşrutu ilə hərəkət edərək, çox çətinliklərdən sonra sentyabrın axırlarında İstanbula çatmışdır.

Ə.Topçubaşov Türkiyəyə gəldikdən sonra qısa müddətdə, yəni 1918-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında Osmanlı sultanı, bir neçə nazir və diplomatla görüşmüş, onlara Azərbaycanın siyasi və iqtisadi vəziyyəti haqqında məlumatlar vermiş və müxtəlif məsələlər ətrafında fikir mübadiləsi aparmışdır. Mondros müqaviləsinin Azərbaycana aid hissəsi ilə əlaqədar olaraq Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyinə etiraz notası vermişdir. O, göstərirdi ki, müqavilə «Azərbaycanın işğalını asanlaşdırır və bu, ölkəni təhlükə qarşısında qoyur... Azərbaycan Respublikasına məxsus olan dəmiryollarının xarici dövlətə güzəştə gedilməsi beynəlxalq hüquqla bir araya sığmır».

1918-ci il dekabrın 7-də ölkədə yaranmış çox ağır siyasi şəraitdə Azərbaycan parlamenti fəaliyyətə başladı. Milli Şuranın və Müsavat Partiyasının sədri M.Rəsulzadə parlamenti açaraq bu münasibətlə onun üzvlərini təbrik etdi və onları xalqın mənafeyinin və əmin-amanlığının müdafiəçisi olmağa çağırdı. Eyni zamanda M.Rəsulzadə parlamentin sədrinin və müavinin seçilməsini təklif etdi. İstanbulda olmasına baxmayaraq, Azərbaycanda, o cümlədən bütün Qafqazda məşhur olan və hörmət qazanmış Ə.Topçubaşov yekdilliklə Azərbaycanın ilk parlamentinin sədri seçilmişdir. Tarixçi F.Kazımzadənin yazdığı kimi: «Parlamentin prezidenti seçilən Ə.Topçubaşov yüksək təhsilli hüquqşünas, öz görüşlərində dözümlü idi». Dekabrın 28-də isə parlament Paris sülh konfransına gedəcək nümayəndə heyətinin tərkibini seçdi. Bu tərkibə Ə.Topçubaşov (sədr), M.Hacınski (sədr müavini), Ə.Şeyxülislamov, Ə.Ağayev, M.Məhərrəmov və C.Hacıbəyli, M.Mehdiyev daxil oldu.

1919-cü il yanvarın 20-də Paris sülh konfransında iştirak edəcək Azərbaycan nümayəndə heyəti İstanbula gəldi. Lakin Fransa hökuməti onların Parisə gəlməsinə viza vermədi. Bu zaman Ə.Topçubaşov Türkiyə, İran, Rusiya, ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa diplomatları və nümayəndələri ilə görüşlər keçirmiş, onlara Azərbaycanın siyasi və iqtisadi vəziyyəti haqqında məlumat vermiş, Azərbaycanın bir müstəqil dövlət kimi öz ölkələri tərəfindən tanınmasına köməklik göstərmələrini xahiş etmişdir.

Parisə təkcə Azərbaycan nümayəndələri deyil, Don, Kuban, Dağlılar İttifaqının, Ukrayna və Gürcüstan nümayəndələrinin bir hissəsi də buraxılmamışdı. Onlar da İstanbulda idi. Bu ölkələrin nümayəndələri Parisə viza almaq üçün birlikdə mübarizə aparmağa başladılar. Ə.Topçubaşovun başçılığı ilə memorandum hazırlandı və nümayəndələr onu imzalayıb İstanbulda olan Böyük Britaniya ali komissarı admiral Vebbə təqdim etdilər.

Gərgin mübarizədən düz üç ay sonra, yəni 1919-cü il aprelin 22-də Azərbaycan nümayəndə heyəti Ə.Topçubaşovun rəhbərliyi ilə Parisə yola düşdü. May ayının əvvəllərində Parisə gələn Azərbaycan nümayəndələri bir ay ərzində Polşa, Gürcüstan, İran, ABŞ, İngiltərə və s. ölkələrin nümayəndə heyətləri ilə görüşmüş və siyasi-iqtisadi vəziyyətlə əlaqədar söhbətlər aparmışlar. Bu bir ay ərzində Ə.Topçubaşovun başçılığı ilə Azərbaycan nümayəndələrinin ən başlıca müvəffəqiyyətlərindən biri dövrünün görkəmli siyasi xadimi ABŞ prezidenti V.Vilsonla görüşü ölmüşdür.

1919-cü il mayın 28-də ABŞ prezidenti V.Vilson Ə.Topçubaşovun rəhbərliyi ilə Azərbaycan nümayəndələrini qəbul etdi. Ə.Topçubaşov ABŞ prezidentinə Azərbaycanın, o cümlədən Qafqazın siyasi-iqtisadi vəziyyəti, azərbaycanlılar haqqında ətraflı məlumat, Paris sülh konfransına təqdim ediləcək 3 maddədən ibarət memorandumu verdi. Görüşdə Azərbaycan nümayəndələri istəklərinə nail olmasalar da, V.Vilson onları əmin etdi ki, «...bundan sonra Azərbaycan xalqı öz azadlıq və müstəqilliyini qoruyub saxlamaq... işində böyük Amerikanın köməyini və yardımını alacaqdır».

Ə.Topçubaşovun bilavasitə iştirakı ilə hazırlanmış «Qafqaz Azərbaycanı Respublikasının nümayəndələrinin Paris sülh memorandumu» sülh konfransının katibliyinə təqdim edildi. Bu sənəd 14 bölmədən ibarətdir. Burada konfrans nümayəndələrinə Azərbaycanın tarixi-etnoqrafik, iqtisadi və siyasi vəziyyəti haqqında geniş və ətraflı məlumat verilir.

Azərbaycan nümayəndə heyəti Ə.Topçubaşovun rəhbərliyi ilə öz fəaliyyətlərini gündən-günə genişləndirərək Gürcüstan, Latviya, Estoniya, Şimali Qafqaz, Belorusiya, Ukrayna nümayəndələri ilə birlikdə 1919-cü il iyunun 13-də, iyulun 7-də, oktyabrın 8-də Paris sülh konfransı sədrinə etiraz notası, bəyannamə, məktub göndərdi.

1920-ci il yanvarın 15-də Azərbaycan nümayəndələrindən Ə.Topçubaşov və M.Məhərrəmov, Gürcüstan nümayəndələrindən İ.Sereteli və Z.Avalov Fransa Xarici İşlər Nazirliyinə dəvət edildilər. Nazirliyin birinci katibi Jül Kambon Azərbaycanın yanvarın 11-də Ali Şura üzvləri və müttəfiq dövlətlər

tərəfindən de-fakto tanındığını bildirdi və Ə.Topçubaşova Paris sülh konfransının rəsmi sənədini verdi. Ə.Topçubaşov Azərbaycanın siyasi vəziyyəti haqqında qısa məlumat verib böyük dövlətlər tərəfindən tanınma üçün təşəkkürünü bildirdi. Eyni zamanda bildirdi ki, Azərbaycan Respublikası böyük dövlətlər tərəfindən həm kömək, həm də müstəqilliyinin de yure tanınmasını gözləyir.

Azərbaycan Respublikasının dünyanın böyük dövlətləri tərəfindən tanınması Ə.Topçubaşovun başçılığı ilə Azərbaycan nümayəndələrinin uğurlu diplomatik fəaliyyətinin nəticəsi idi. Çətin və gərgin əməyin nəticəsində əldə edilmiş qələbə münasibətilə Ə.Topçubaşov Parisdən Azərbaycan Respublikasının baş naziri N.Yusifbəyova yazırdı: «Siyasət qədər çox elastik və dəyişkən heç nə yoxdur...bizim də azad və müstəqil yaşamaq ümidlərimizin möhkəmləndiyi bir dövr başlanır. Biz heç vaxt ümidimizi itirmirdik... Ona görə də belə hərəkət edirdik ki, xalqımızın müstəqil yaşaya biləcəyinə, hər hansı yolla olursa olsun müstəqillik əldə edəcəyimizə inanırıdıq...

Belə dəyərli xoşbəxtliyin qarşısında biz heç geri çəkilməmişik və çəkilməyəcəyik də, çünki biz bu səadətə bərabər olan heç nə tanımırıq».

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli xadimi Ə.Topçubaşov 1920-1934-cü illərdə Parisdə yaşamış, ictimai-siyasi fəaliyyətini davam etdirmiş, Azərbaycanın tarixi, coğrafiyası, ədəbiyyatı, AXC-nin yaranması, ədəbi xadimlər haqqında kitab, qəzet və jurnallarda məqalələr yazmışdır. Siyasi mühacirətin görkəmli xadimlərindən biri kimi Ə.Topçubaşov Fransa rəsmi dairələrinin nümayəndələri ilə görüşərək Azərbaycanın işğalına son qoyulması uğrunda mübarizədə milli qüvvələrə yardım edilməsi məsələsini qaldırmış, ikitərəfli əlaqələrə dair problemləri müzakirə etmişdir. O,1920-ci il iyulun 5-16-da Spa (Belçika), 1921-ci il fevralın 21-dən martın 14-ə kimi keçirilən London (Böyük Britaniya), 1922-ci ilin aprel-may aylarında keçirilən Genuya (İtaliya) konfranslarında və b. iştirak etmişdir. Ə.Topçubaşov 1934-cü il noyabrın 8-də Parisdə vəfat etmişdir.

- Azərbaycan tarixi. C.2. Bakı, 1964.
- Azərbaycan tarixi. C.3. H.1. Bakı, 1973.
- Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. C.IX. Bakı, 1986.
- Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. 1918-1920. Bakı, 1990.
- Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920). Bakı, 1998.
- Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivi. PF-274. 2-ci cild.
- Azerbaydjanskaə Demokratişeskaə Respublika (1918-1920). Vneşnəə politika (dokumentı i materialı). Bakı, 1998.
- Balaev A. Azerbaydjanskoe naüionalğno-demokratişeskoə dvijenie 1917-1920 qq. Bakı, 1990.
- Böyük diplomat və görkəmli siyasi xadim (Ə.M.Topçubaşovun 135 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları). Bakı, 1998.
- Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). Bakı, 1993.
- İbrahimov Z. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi (1917-1918-ci illər). Bakı, 1957.
- «Kaspi» qəzeti, 1906, 2 iyun, №117; 1917,18 aprel, №85; 20 aprel, №86; 23 aprel, №89; 17 avqust, №183; 19 avqust, №185; 25 avqust, № 190; 14 sentyabr, № 206.
- Qasimov M. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər). 3 hissədə. 2-ci hissə (1917-ci il noyabr – 1918-ci il noyabr). Bakı, 2001.
- Qasimov M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyinin şəxsi heyəti. Bakı, 2001.
- Qasimli M. Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi. I hissə. 1918-1945-ci illər. Bakı, 2003.
- Quliyev V. Əlimərdan bəy Topçubaşov. – «Xalq qəzeti», 1997, 30 mart.
- League of Nations. Admission of Azerbaidjan to the league of Nations. Memorandum by the Secretaru-General. - The Great Britain Archive.-Foreign Office,371/4948/285662.

- Nəşibzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, 1990.
- Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990.
- Topçubaşov Ə.M. Azərbaycanın təşəkkülü. – Azərbaycan EA xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası). 1990, №3.
- Topçubaşev A.M. Memorandum, predcəvlenniy naxodəhimisə v Konstantinopole Poçetnım predstaviteləm derjav Antantı çlenom pravitelğstva Azerbaydjanskoy Respubliki, çrezvıçaynım ministrom poslannikom pri pravitelğstvax Blistatelğskoy Portı, Armenii i Qruzii A.M.Topçubaşevım (noəbrğ 1918 q.). - Bakı, 1993.

Fətəli xan İsgəndər xan oğlu Xoyski

26 dekabr 1918 - 14 mart 1919;

24 dekabr 1919 - 1 aprel 1920

Azərbaycanın görkəmli dövlət və siyasi xadimlərindən, müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradıcılarından biri və onun ilk baş naziri Fətəli xan Xoyski olmuşdur. F.Xoyski 1875-ci il noyabrın 25-də Şəki şəhərində anadan olmuşdur.

F.Xoyskinin əsli Cənubi Azərbaycanın Xoy şəhərindəndir. Onun atası İsgəndər xan Şimali Azərbaycanın Şəki şəhərinə köçmüşdür. Xoy xanları nəsindən olan İsgəndər xan Rusiya təbəəliyini qəbul etmiş və ona çar ordusu general-leytenantı rütbəsi verilmişdir.

F.Xoyski 1892-ci ildə Yelizavetpol (indiki Gəncə) klassik gimnaziyasını bitirdikdən sonra Moskva şəhərinə gedərək Moskva Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olmuşdur. Moskva mühiti gənc Fətəli xana böyük təsir etmiş, onun dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. O, ilk gündən hüquq fakültəsinin qabaqcıl tələbələrinə qoşularaq tədbirlərdə fəal iştirak etmişdir.

1897-ci ildə Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini birinci dərəcəli diplomla bitirən F.Xoyski Tiflis Məhkəmə Palatasının sərəncamına göndərilmişdir. F.Xoyski 1897-1907-ci illərdə Yelizavetpol, Kutaisi, Yekaterinodar dairə məhkəmələrində kiçik məhkəmə məmuru, katib, böyük məhkəmə məmuru, istintaq sahəsi müdiri, qəza, dairə məhkəmə prokurorlarının müavini və s. vəzifələrdə çalışmışdır. Gənc Fətəli xan məhkəmələrin rus dilində və qeyri-ruslara qarşı ədalətsiz aparıldığının şahidi olmuş, işləri zalımcasına aparan məmurlara qarşı onda nifrət oyanmışdır.

II Dövlət Dumasına keçirilən seçkilərdə Bakı və Yelizavetpol quberniyalarından X.Xasməmmədov, İ.Tağıyev, Z.Zeynalov və b. ilə yanaşı Yelizavetpol quberniyasında ədalətli məhkəmə işçisi kimi böyük hörmət qazanmış F.Xoyski də deputat seçilmişdir. II Dövlət Duması 1907-ci il fevralın 20-dən iyunun 3-nə qədər fəaliyyət göstərmişdir. F.Xoyski Dumanın Müsəlman deputatları fraksiyasının və bürosunun üzvü olmuş, şəxsi toxunulmazlıq, Dövlət Dumasının 55 üzvünün cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi, amnistiya haqqında qanun layihəsi komissiyalarının tərkibinə seçilmişdir. Dumanın bir sıra iclaslarında çıxış edərək çarizmin aqrar, seçki, vətəndaşların siyasi və mülki hüquqlarını məhdudlaşdıran siyasətini kəskin tənqid etmişdir. F.Xoyski Dumada müzakirə edilən aqrar məsələ ilə əlaqədar çıxışında torpaq məsələsinin çox lazımı, çətin və təxirəsalınmaz olduğunu qeyd etmişdir. O, demişdir ki, hökumət bu çətin məsələni kəndli torpaq bankları və köçürmə yolu ilə həll etmək istəyir, Rusiya şəraitində köçürmə heç bir xeyirli nəticə verməz.

1907-ci il mayın 18-də II Dövlət Dumasına Rusiyada milli və dini fərqlərə görə vətəndaşların siyasi və mülki hüquqlarını məhdudlaşdıran qanunların ləğvi haqqında layihə təqdim edilmişdir. Bu layihəni 173 deputat, o cümlədən F.Xoyski də imzalamışdır.

II Dövlət Duması qovulduqdan sonra Yelizavetpola gələn F.Xoyski 1907-1912-ci illərdə andlı iclasçı işləmişdir.

F.Xoyski 1913-1917-ci illərdə Bakıda dairə məhkəməsində andlı iclasçı kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bakıda bu dövrdə bir sıra siyasi və ictimai tədbirlər həyata keçirilirdi. F.Xoyski bir ziyalı kimi tədbirlərdə, yeni yaranmaqda olan xeyriyyə cəmiyyətlərində və siyasi təşkilatlarda yaxından iştirak etmişdir.

F.Xoyski 1917-ci il Fevral inqilabından və Oktyabr çevrilişindən sonra siyasi və ictimai mübarizə hərəkətinə daha fəal surətdə qoşulmuş, qısa müddət ərzində Azərbaycan xalqının azadlığı və müstəqilliyi uğrunda aparılan hərəkətin liderlərindən birinə çevrilmişdir.

1917-ci il martın 29-da Bakıda Müsəlman Milli Şurasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi yaradıldı. Onun tərkibinə M.Rəsulzadə, M.Hacinski, Ə.Topçubaşov və b. ilə yanaşı F.Xoyski də daxil olmuşdur. Bu

təşkilatın gərgin fəaliyyəti nəticəsində 1917-ci il aprelin 15-20-də Bakıda Ümumqafqaz müsəlmanlarının qurultayı çağrıldı. F.Xoyski qurultayın çağrılmasında və gedişində fəal iştirak etmişdir.

1917-ci il sentyabrın 5-6-da və 12-də Bakı Müsəlman İctimai təşkilatları Komitəsinin növbəti iclası keçirildi. İclasda komitənin yeni tərkibi seçildi. Ə.Topçubaşov sədr, M.Rəsulzadə və F.Xoyski sədrin müavinləri seçildilər.

1917-ci il oktyabrın 29-da ümumi seçki hüququ əsasında Bakı Şəhər Dumasına seçkilər keçirildi. Yeni seçilmiş Dumanın ilk iclası noyabrın 10-da çağrılmış və burada F.Xoyski 46 səsle Şəhər Dumasının sədri seçilmişdir.

F.Xoyski 1917-ci il noyabrın 15-də Tiflisdə Y.Gegeçkorinin sədrliyi ilə yaradılmış Müstəqil Zaqafqaziya hökuməti - Zaqafqaziya Komissarlığının xalq maarif komissarı vəzifəsini tutmuşdur.

1918-ci il fevralın 23-də Tiflisdə Zaqafqaziya Seymi işə başladı. Seymin tərkibinə azərbaycanlı, gürcü və erməni nümayəndələri seçilmişdir. Azərbaycandan Müsavat Partiyasından və bitərəf demokratik qruplardan 30 nəfər, o cümlədən F.Xoyski də iştirak etmişdir. Bu partiya və təşkilatlardan əlavə Müsəlman Sosialist Partiyasından 7, İttihaddan 3, Hümmət Partiyasından 4 nümayəndə iştirak edirdi. Ümumiyyətlə, Zaqafqaziya Seymində 44 azərbaycanlı deputat var idi. O, eyni zamanda Seymin Müsəlman fraksiyasının üzvü olmuşdur. F.Xoyski Seymin və Müsəlman fraksiyasının iclaslarında dəfərlə çıxış edərək Güney Qafqaz xalqları arasında əmin-amanlıq yaradılmasını, qazanılmış müstəqilliyin qorunub saxlanılmasını, Türkiyə ilə sülh bağlanmasını və münasibətlərin yaxşılaşdırılmasını irəli sürmüşdür.

1918-ci il aprelin 22-də Seym səs çoxluğu ilə Zaqafqaziyayı müstəqil, demokratik və federativ respublika elan etdi. Seym aprelin 26-da A.Çxenkəlinin sədrliyi ilə Zaqafqaziya federasiyasının yeni hökumətinin tərkibini təsdiq etdi. F.Xoyski yeni yaradılmış hökumətin tərkibinə ədliyyə naziri kimi daxil olmuşdur.

1918-ci il mayın 25-də F.Xoyskinin sədrliyi ilə Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyasının iclası keçirildi. Bu iclasa F.Xoyskinin təklifi ilə Zaqafqaziya Seyminin sədri K.Çxeidze, Seymin üzvləri Sereteli və Gegeçkori gəldilər. A.Sereteli gürcü fraksiyası adından bildirdi ki, Güney Qafqaz xalqlarını müstəqillik ətrafında birləşdirmək mümkün olmadığı üçün biz Gürcüstanın müstəqilliyini elan etmək məcburiyyətində qalıyıq. F.Xoyski ona cavab verərək demişdi: «...gürcü xalqının iradəsi belədirsə, bizim ona mane olmağa heç bir haqqımız yoxdur. Azərbaycan türklərinə isə yeni vəziyyətlə bağlı olaraq müvafiq qərarlar qəbul etməkdən başqa bir şey qalmır».

1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya Seyminin sonuncu iclasında Seymin buraxılması və Gürcüstanın müstəqilliyi elan edilməsi ilə əlaqədar olaraq mayın 27-də Müsəlman fraksiyasının fəvqəladə iclası keçirildi. M.Rəsulzadənin sədrliyi ilə Müvəqqəti Milli Şura və F.Xoyskinin sədrliyi ilə Milli Şuranın İcra Komitəsi yaradıldı.

Müvəqqəti Milli Şuranın 1918-ci il mayın 28-dəki iclasında Azərbaycanın müstəqilliyini bəyan edən akt qəbul olundu. Bu istiqlal bəyannaməsini imzalayan 24 nəfərdən biri F.Xoyski olmuşdur. Həmin iclasda Milli Şura F.Xoyskiyə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətini təşkil etməyi tapşırırdı. F.Xoyski bir saatlıq fasilədən sonra Milli Şuranın iclasına hökumətin tərkibini təqdim etmişdir. F.Xoyski burada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının ilk baş naziri və daxili işlər naziri vəzifələrinə seçilmişdir.

Beləliklə, Şərqdə ilk dəfə olaraq dini deyil, demokratik əsaslar üzərində Azərbaycanda dövlət yaradıldı. Onun yaradılması və fəaliyyətində M.Rəsulzadə, M.Hacinski, M.Cəfərov, N.Yusifbəyov və Azərbaycanın digər görkəmli siyasi xadimləri ilə birlikdə F.Xoyski də xeyli əziyyət çəkmişdir.

F.Xoyski baş nazir olduğu ilk gündən Azərbaycan dövlətinin dünya ölkələri tərəfindən tanınması işinə var qüvvəsi ilə başlamışdır. Onun 1918-ci il mayın 30-da dünya ölkələrinin xarici işlər nazirliklərinə göndərdiyi radioteleqramda yazılırdı: «İstanbul, Berlin, Vyana, Paris, London, Roma, Vaşinqton, Sofiya, Buxarest, Tehran, Madrid, Haaqa, Moskva, Stokholm, Kiyev, Xristianiya, Kopenhagen, Xarici işlər nazirinə.

Zaqafqaziya Federativ Respublikası parçalanmış, Gürcüstan ondan ayrılmış, ona görə də Azərbaycan Milli Şurası ayın 28-də Şərqi və Cənubi Zaqafqaziyadan ibarət olan Azərbaycanın

müstəqilliyini elan etmiş, Azərbaycan Respublikasının yarandığını təntənə ilə bildirmişdir. Yuxarıdakıları Sizə bildirməklə, zati-alinizdən bu barədə hökumətinizə xəbər vermənizi rica edirəm. Mənim hökumətim müvəqqəti olaraq Yelizavetpol şəhərində yerləşir. İmza. Xoyski, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının sədri».

Milli Şura və F.Xoyski başda olmaqla milli hökumət Azərbaycan ərazisində öz fəaliyyətini daha geniş və hərtərəfli aparmaq məqsədilə Yelizavetpola (Gəncə) köçdü. Lakin onlar burada siyasi qüvvələrin qızgın mübarizəsi ilə üzləşmiş oldular. Mayın ortalarında Yelizavetpola gəlmiş Nuru Paşa Milli Şuraya və Azərbaycan hökumətinə ehtiyatla yanaşaraq onların nümayəndələri ilə görüşmək istəmirdi. Belə vəziyyəti görən F.Xoyski 1918-ci il iyunun 17-də Milli Şuranın iclasında istefa bəyanatı ilə çıxış edərək bildirdi: «Gurcüstən Zaqafqaziyadan ayrıldıqdan sonra bizim ölkəmiz hökumətsiz və hakimiyyətsiz qalmışdı. Buna görə də biz Müvəqqəti hökumət təşkil etməyə məcbur olduq. İndi biz öz ərazimizdəyik. Mən və mənim yoldaşlarım bizim istefaya çıxmağımızı xahiş edirik. Ümid edirik ki, bizim xahişimizi qəbul edəcək və bizim çatışmazlıqlarımızı bağışlayacaqsınız». İclas F.Xoyski hökumətinin istefasını qəbul etsə də, yeni hökumətin təşkilini təkrarən ona tapşırırdı. F.Xoyski bu ikinci hökumətdə də Nazirlər Şurasının baş naziri və ədliyyə naziri vəzifələrini tutmuşdur. F.Xoyski Azərbaycanın müstəqilliyi və bir dövlət kimi inkişafı uğrunda ardıcıl mübarizə aparmağı yeni hökumətin əsas vəzifəsi olaraq bəyan etmişdir. F.Xoyski Yelizavetpolda dövlət aparatının yaradılması, ayrı-ayrı nazirlik və idarələrin təşkili ilə məşğul olmuşdur.

F.Xoyskinin başçılıq etdiyi hökumət bir sıra tədbirlərə başladı. 1918-ci il iyunun 17-də Azərbaycan xalqına müraciət etdi. Burada göstərilirdi ki, hökumətin ən yaxın vəzifəsi bütün dövlət müəssisələrinin, məhkəmələrin və məktəblərin milliləşdirilməsidir. İyunun 19-da bütün Azərbaycanda hərbi vəziyyət elan edildi. İyunun 24-də Azərbaycan dövlət bayrağı haqqında qərar verildi. İyunun 27-də Azərbaycan (türk) dili dövlət dili elan olundu.

Bu dövrdə F.Xoyskinin başçılığı altında Azərbaycan hökumətinin ən mühüm işlərindən biri 1918-ci il iyulun 15-də Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılması olmuşdur. Bu komissiya birinci dünya müharibəsi illərində, Bakıdakı Mart qırğını zamanı, bütövlükdə Güney Qafqaz ərazisində türklərə və digər müsəlmanlara qarşı törədilmiş vəhşilikləri öyrənmək, bu işdə günahkarları tapmaq və onları məsuliyyətə cəlb etmək işi ilə məşğul olmalı idi.

1918-ci il avqustun 30-da F.Xoyski hökuməti 1806-cı ildə çar hökuməti tərəfindən ləğv edilmiş Gəncə şəhərinin adını bərpa etdi. Gəncə şəhəri 1935-ci il ilə kimi öz tarixi adını daşıdı.

1918-ci il sentyabrın 15-də Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən Bakı azad edildi. Sentyabrın 17-də F.Xoyskinin rəhbərliyi ilə Azərbaycan hökuməti Bakıya gəldi. Hökumət ilk dəqiqədən Bakıda əmin-amanlıq yaratmağa başladı. F.Xoyski bu barədə deyirdi: «Şəhər alınarkən nalayiq hərəkətlər olmuşdur. Hökumət bunu gizlətmir... Bəlkə bir çoxlarına əziyyət, bəlkə də cəza olmuşdur. Lakin mümkün idimi, hökumət bunun qarşısını saxlasın... Azərbaycan deyil, heç bir hökumət bunun qabağını almağı bacarmazdı. Burada müsəlmanlar qırılmış, namusuna, canına təcavüz edilmiş, əlindən ixtiyarı qoparılmış, ... üç gün davadan sonra şəhər alınmış, əhali və qoşun şəhərə acıqlı girmiş idi... hökumət üç gündən sonra Bakıya girdi. O vaxtadək nə olmusaydı da hökumət gəldikdən sonra Azərbaycan hökuməti adından Bakı və onun ətrafı əhalisinə məlumatla müraciət etdi. Bu məlumatda millətindən, dinindən asılı olmayaraq Azərbaycanda yaşayan bütün vətəndaşların bərabər hüquqa malik olduğu, onların həyatı, əmlakı və hüquqlarının qorunacağı, ictimai qayda-qanunu pozanların müharibə qaydası ilə cəzalandırılacağı göstərilirdi».

Azərbaycan hökuməti Bakıya köçdükdən sonra Bakı XKS-nin qəbul etdiyi bütün dekret və qanunları ləğv etdi, özünün sosial islahatlarını həyata keçirməyə və Azərbaycanın bütün ərazisində hakimiyyətini bərpa etməyə başladı. Lakin Azərbaycan hökuməti bu zaman çətin beynəlxalq şəraitlə üzləşməli oldu. F.Xoyski hökumətinin dəvəti ilə Azərbaycana gəlmiş və Azərbaycan torpağını, xüsusən Bakını bolşevik-daşnak qüvvələrindən azad etmiş türk hərbi hissələri Mondros sazişinə görə Azərbaycandan çıxdı, onları ingilislər əvəz etdi. Bu zaman Bakının general-qubernatoru olan, daşnak və eserlərin təsiri altına düşən general Tomson Azərbaycan hökumətini tanımaq istəmirdi. F.Xoyskinin

Tomsonla apardığı diplomatik danışıqlar nəticəsində onun münasibəti dəyişildi və F.Xoyskinin başçılıq etdiyi Azərbaycan hökumətini tanıdığını bildirdi.

1918-ci il dekabrın 7-də ölkədə ziddiyyətli siyasi şəraitdə Azərbaycan parlamenti öz işinə başladı. Parlamenti Azərbaycan Milli Şurasının sədri M.Rəsulzadə təbrik nitqi ilə açdı. Sonra söz F.Xoyskiyə verildi. F.Xoyski parlamentin işə başlaması münasibətilə deputatları təbrik edərək dedi: «Bugünkü gün Azərbaycan üçün böyük, əziz mübarək gündür ki, yuxumuzda görməzdik, əqlimizə gəlməzdi. Bu gün o gündür ki, muxtariyyəti əlimizə aldığımız, hökumət vəkalətilə bu bayram günü sizi və sizinlə bərabər özümüzü də təbrik edirəm». Sonra o, hökumətin may ayından bəri apardığı daxili və xarici siyasəti haqqında məlumat verdi. F.Xoyski nitqinin axırında parlamentə müraciət edərək dedi: «...hökumət çalışmışdır ki, öz nüfuzunu millətin gözündə itirməsin. Biz xahiş edirik ki, nöqsanlarımızı bizə göstəriniz... hökumətin ixtiyarı bu günə qədər idi... heç bir hökumət parlamenti açıldıqdan sonra iş başında qalammaz. Ona görə mən bütün yoldaşlarım tərəfindən xəbər verirəm, hökumət hüzurunuzda istefasını verir».

Parlament F.Xoyski hökumətinin istefasını qəbul etdi və yeni hökumətin təşkilini yenə də ona tapşırıldı. F.Xoyski 1918-ci il dekabrın 26-da yeni hökumətin qarşısında duran vəzifələri və tərkibini Azərbaycan parlamentinə təqdim etdi. Parlament təqdimatı geniş müzakirədən sonra qəbul etdi. F.Xoyski bu hökumətdə baş nazir vəzifəsilə yanaşı, xarici işlər naziri vəzifəsini də tutmuşdur.

F.Xoyski hökuməti parlament tərəfindən təsdiq olunandan sonra ölkənin iqtisadi vəziyyətinin və əmin-amanlığının bərpası işinə başladı. Lakin parlamentdə iştirak edən partiyalar arasındakı ziddiyyətlər onu həyata keçirməyə imkan vermirdi. Onlar F.Xoyski hökumətini aqrar, neft alveri, polisin qanunsuz hərəkətlərinin qarşısını ala bilməmək və b. məsələlərdə təqsirləndirirdilər. Bu məsələlər haqqında parlamentdə bir neçə dəfə keçirilən müzakirələrdə F.Xoyski hökuməti kəskin tənqid olundu. F.Xoyski parlamentinin 1918-ci il fevralın 5-də keçirilən iclasında çıxış edərək onlara dedi: «O günlər ki, siz neçə dəfələrlə mənə müraciətən bu hökumətin təşkilinə məni vadar etdiniz... Mən o vaxt sizə dedim ki, belə xətləri bir zamanda heç kəs cəsarət edib tamam hökuməti ələ ala bilməz... Sizin sidq dil ilə hökumətin dalında durub kömək edəcəyinizə ümid oluruq... əgər görsəm ki, sədaqət yoxdur, bir dəqiqə hökumət başında durmaram... hökumətə kömək cürbəcür olur... heç hökumət... sorğudan inciməz... sorğu da var, sorğu da. Bir sorğu var ki, atanın oğluna verdiyi nəsihət, bir sorğu var ki, zəhərli, bədxahlıq sorğusudur... Bu sorğu hökumətə badalaq vurmaq, biz soxmaq deməkdir».

Onun başçılıq etdiyi hökumətə qarşı istər parlamentdə, istərsə də siyasi partiyalar arasında gedən danışıqlara son qoymaq məqsədilə F.Xoyski başçılıq etdiyi hökumətinin istefası haqqında parlamentə məktub göndərdi. 1919-cu il fevralın 25-də Azərbaycan parlamenti F.Xoyskinin məktubunu müzakirə edib, onun istefasını qəbul etdi. Lakin parlament yeni hökumətin təşkilinə qədər vəzifəsini icra etməyi ondan xahiş etdi.

F.Xoyski istefaya çıxsada, siyasi və ictimai fəaliyyətini davam etdirmişdir. O, bu dövrdə Azərbaycan parlamentinin üzvü kimi Azərbaycan hökumətinin bir sıra tədbirlərində fəal iştirak etmişdir. Siyasi, iqtisadi və maliyyə məsələlərinin həllində, Cənubi Qafqaz respublikaları arasında mübahisəli sərhəd məsələlərinə həsr edilmiş Qafqaz konfransının çağrılmasında, Azərbaycanla Ermənistan arasında mübahisəli ərazi məsələlərinin həllinə həsr edilmiş konfransın keçirilməsində fəal iştirak etmişdir. F.Xoyski bu iclas və konfranslarda çıxış edərək Azərbaycanın qəti mövqeyini bildirmiş və bəzi qonşu dövlətlərin Azərbaycana bədxah münasibətini kəskin tənqid etmişdir. Onları dostluğa və ədalətli qonşuluq münasibətləri yaratmağa çağırmışdır. O, demişdir ki, Böyük Rus inqilabı Güney Qafqaz xalqlarının azadlığa çıxmasına səbəb olmuşdu, mən belə düşünürəm ki, Qafqazın azadlıq sevən oğullarının – istər o azərbaycanlı olsun, istərsə də dağlı, gürcü və ya erməni olsun, müstəqil yaşamaq ideyasında, sərbəstlik ideyasında yolları birdir.

1919-cu il dekabrın 22-də Azərbaycan parlamenti N.Yusifbəyovun təşkil etdiyi beşinci hökumət kabinəsində F.Xoyskini xarici işlər naziri vəzifəsinə təyin etmişdir. F.Xoyski bu vəzifədə 1920-ci ilin aprelinə qədər çalışmışdır.

Paris sülh konfransı tərəfindən Azərbaycanın istiqlaliyyətinin tanınması münasibətilə Azərbaycan parlamentinin təntənəli iclası 1920-ci il yanvarın 14-də keçirildi.

İclasda ilk söz xarici işlər naziri F.Xoyskiyə verildi. Azərbaycanın dünya ölkələri tərəfindən tanınması sahəsində ardıcıl mübarizə apararlardan biri olmuş F.Xoyski parlamenti təbrik edərək böyük sevinclə bildirmişdir.: «May ayının 28-də 1918-ci ildə Azərbaycan xalqı öz istiqlaliyyətini aləmə məlum etmişdir... İstiqlalını elan etdikdən sonra bir millət gərək cəmi aləmə göstərsin və isbat etsin ki, ... istiqlaliyyətə layiqi vardır... bir il on ay müddətində Azərbaycan milləti öz həyatın, dolanacağı Avropaya, cəmi mədəniyyət aləminə məlum edib özünü öylə göstərdi ki, Avropa onun haqqını verməklə və istiqlalını təsdiq etməyə vadar oldu...»

Bu xəbər bizdən ötrü böyük bayramdır. Bu yalnız bizim üçün deyil, ümumi türk milləti və ümumi türk aləmi üçün böyük bir bayramdır. Böylə bir günü dərk etmək üçün qeyri millətlər on illər ilə çalışmışlar. Biz isə onu az müddətdə bir il yarım içərisində qazandıq».

F.Xoyski Sovet Rusiyası ilə əlaqələr yaratmaq haqqında Rusiyanın xalq xarici işlər komissarı G.Çiçerinlə bir neçə dəfə notalar mübadiləsi etmişdir. O, G.Çiçerinin Azərbaycanı general Denikinlə mübarizəyə cəlb etmək fikrinə qarşı çıxaraq, Azərbaycanın Rusiya tərəfindən tanınmasını, rus və Azərbaycan xalqları arasında ədalətli, hər iki dövlətin suverenliyi prinsiplərinə əsaslanan mehriban qonşuluq münasibətləri yaradılmasını irəli sürmüşdür. Ancaq F.Xoyskinin Sovet Rusiyası ilə münasibətləri yaxşılaşdırmaq cəhətləri bir fayda verməmişdir.

1920-ci il aprelin 15-də parlamentdə hökumətin Sovet Rusiyasına diplomatik nümayəndə göndərmədiyini tənqid edən Əliheydər Qarayevə cavab verən F.Xoyski demişdir: «Biz üç dəfə Sovet Rusiyasına dostluq əlaqələri yaratmaq üçün danışıqlara getməyə hazır olduğumuzu təklif etmişik. İndiyə kimi bizim təklifimiz diqqətdən kənar qalıb. Çıxış edən natiq nahaq yerə bizi günahlandırır. Əgər o, istəyirsə ki, bizimlə Rusiya arasında dostluq münasibətləri yaradılsın, qoy onda o, öz həmfikirlərini danışıqlara getməyə məcbur etsin».

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1920-ci il aprelin 27-də XI Qızıl ordu tərəfindən işğal edildi. F.Xoyski bu zaman Tiflis şəhərinə getmiş və orada 1920-ci il iyunun 19-da erməni quldurları tərəfindən xaincəsinə öldürülmüşdür. Xoyski Tiflisdə azərbaycanlıların qəbiristanlığında görkəmli filosof, maarifçi dramaturq M.F.Axundovun məzarı yanında dəfn olunmuşdur. Onun öldürülməsi haqqında Tiflisdə çıxan «Qruziya» qəzetinin 23 iyun 1920-ci il sayında nekroloq dərc edilmişdir. Xoyskinin öldürülməsi bir sıra ölkələrin, o cümlədən Böyük Britaniya rəsmi dairələrinin diqqətini çəkmişdir.

- Adres-kalendarğ Azerbaydjanskoy Respubliki na 1920 q., Bakı, 1920.
- Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, fond 970, s.1, iş 241.
- Azərbaycan tarixi. C.2. Bakı, 1964.
- Azərbaycan tarixi. C.3. H.1. Bakı, 1973.
- Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. C.X. Bakı, 1987.
- Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. 1918-1920. Bakı, 1990.
- Azerbaydjanskaə Demokratiçeskaə Respublika (1918-1920). Vneşnəə politika (dokumentı i materialı). Bakı, 1998.
- Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920). Bakı, 1998.
- Azerbaydjanskaə Demokratiçeskaə Respublika (1918-1920).Parlament (stenoqrafiçeskie otçəti). Bakı, 1998.
- Balaev A.Azerbaydjanskoe naüionalğno-demokratiçeskoe dvijenie 1917-1920 qq. Bakı, 1990.
- Çlenı Qosudarstvennoy Dumı (portreti i bioqrafii). Vtoroy soziv 1907-1912 qq. M.,1907.
- Fətəli xan Xoyski: Həyat və fəaliyyəti (sənəd və materiallar). Bakı, 1998.
- Həsənov C.Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). Bakı, 1993.
- «Kaspi» qəzeti, 1917, 23 aprel, №89; 14 sentyabr, №206; 14 noyabr, №249.
- Qasimov M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyinin şəxsi heyəti. Bakı, 2002.
- Quliev Dj. B. Borğba Kommunistiçeskoy Partii za osuhestvlenii leninskoy naüionalğnoy politiki v Azerbaydjane. Bakı, 1970

- Qosudarstvennaə Duma. Vtoroy soziv. Stenoqrafiçeskie otçəti. 1907 q. Sessiə vtorəə. T. I i II. SPb. 1907.
- «Qruziə» qəzeti, 1920, 23 iyun, №67.
- Nəsibzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası (məqalələr və sənədlər). Bakı, 1990.
- Seidzadə D.B. Azerbaydjanskiye deputatı v Qosudarstvennoy Dume Rossii. Bakı, 1991.
- Zakavkazskiy Seym. Stenoqrafiçeskiy otçət. I sessiə. Tiflis. 1918.
- The Great Britain Archive Foreign Office, 371/4992/28423.

Məmmədyusif Hacıbala oğlu Cəfərov
14 mart-22 dekabr 1919

Azərbaycanın tanınmış siyasi və ictimai xadimlərindən biri Məmmədyusif Cəfərov 1885-ci ildə Bakıda neft sənayesinin sürətlə inkişafa başladığı bir dövrdə anadan olmuşdur. 1907-ci ildə Bakıda kişi gimnaziyasını bitirən M.Cəfərov o dövrdə Rusiya imperiyasının ikinci böyük şəhəri sayılan Moskvaya getmiş və Moskva Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olmuşdur. Moskva mühiti və tələbəlik illəri gənc Məmmədyusifin dünyagörüşünün inkişafında mühüm rol oynamışdır. Çünki 1905-1907-ci illər inqilabının məğlub olmasına baxmayaraq, tələbələr arasında hələ də inqilabi mübarizə ruhu qalmışdı və onlar tələbə təşkilatlarını saxlayırdılar. Məmmədyusif tezliklə Moskvada oxuyan azərbaycanlıların yaratdığı «Azərbaycan etnoqrafik konsert gecələri»nin və «Azərbaycan həmyerlilər təşkilatı»nın əvvəllər üzvü, sonralar isə rəhbərlərindən biri olmuşdur. O, öz tələbə dostlarını bu təşkilatlarda elmə, biliyə yiyələnməklə yanaşı, xalqın azadlığı uğrunda mübarizədə birliyə çağırmışdır.

1912-ci ildə Moskva Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirən M.Cəfərov Bakıya gələrək Bakı məhkəmələrinin birində andlı hakim köməkçisi vəzifəsində çalışmağa başlamışdır.

1912-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında IV Dövlət Dumasına Rusiyanın hər yerində olduğu kimi Cənubi Qafqazda da seçkilər keçirildi. Hüquqşünas kimi Bakı əhalisinin hörmətini qazanmış 27 yaşlı M.H.Cəfərov əvvəl Bakıda, oktyabrın 20-də isə Yelizavetpolda Bakı, Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının müsəlman əhalisi tərəfindən IV Dövlət Dumasına deputat seçilmişdir.

M.H.Cəfərov 1912-1917-ci illərdə Sankt-Peterburqda fəaliyyət göstərmiş IV Dövlət Dumasında iştirak etmiş, Dumanın V bölməsinin, Müsəlman fraksiyasının, büdcə, köçürmə, sorğu, məhkəmə islahatı, hərbi və dəniz işləri üzrə komissiyaların üzvü seçilmişdir. O, Dumanın bir sıra iclaslarında müzakirə olunan Rusiya dövlətinin baş nazirinin hesabatı, Gömrük Departamentinin xərcləmə dərəcəsi, Köçürmə İdarəsi üzrə xərclərin smetasına dair büdcə komissiyasının hesabatı, 1913-cü ildə Zaqafqaziyanın bəzi yerlərində məhsulsuz qalmış əhaliyə kömək tədbirləri, müharibə və s. məsələlərin müzakirəsi zamanı çıxış etmişdir. O, öz çıxışlarında çar hökumətinin Zaqafqaziya əhəlisinə, xüsusən müsəlmanların maariflənməsinə pis münasibət göstərdiyini, hüquqlarının məhdudlaşdırıldığını, milli məktəblərinin bağlandığını tənqid etmiş və kazarmaya çevrilmiş məscidlərin müsəlman fraksiyası adından geri qaytarılmasını tələb etmişdir.

O, eyni zamanda köçürmə siyasətini tənqid edərək məmurların əhalini köçürərkən yerlilərin vəziyyətini nəzərə almadıqlarını, bunun da çox vaxt yerlilərlə köçənlər arasında toqquşmaya səbəb olduğunu, Qafqaz cəbhəsi və arxa zonalarda dinc müsəlman əhalisinin müdafiə olunmadığını, əmlaklarının talandığını, öldürüldüyünü bildirmişdir.

M.H.Cəfərov Sankt-Peterburqda olduğu dövrdə ona bir deputat kimi Lənkəran balıqçıları, Şamaxı müəllimləri, müsəlman ruhaniləri müraciət etmişlər. O, əhalinin irəli sürdüyü məsələləri həll etmək üçün bir sıra dövlət idarələrinə və nazirliklərə getmiş, məsələlərin həllinə çalışmışdır.

1917-ci il martın 9-da Müvəqqəti hökumətin təşəbbüsü ilə IV Dövlət Dumasının Zaqafqaziyaadan olan deputatlardan ibarət Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi yaradıldı. Onun tərkibinə V.Xarlamov (rus), A.Çxenkeli (gürcü), K.Abaşidze (gürcü), M.Papaçanovla (erməni) yanaşı M.Cəfərov da daxil oldu. M.Cəfərova bu yeni yaradılmış komitədə sənaye və ticarət işlərinə rəhbərlik etmək tapşırıldı.

1917-ci il aprelin 15-20-də Bakıda Qafqaz müsəlmanlarının qurultayı keçirildi. Qurultayda Tiflisdən gəlmiş M.Cəfərov da iştirak etmiş və təbrik nitqi söyləmişdir. O, inqilab münasibətilə azadlıq əldə etmiş müsəlmanları təbrik etmiş və onları birliyə çağıraraq qeyd etmişdir ki, köhnə çar rejimi əvvəldən çürümüş təməl üzərində qurulduğu üçün yıxıldı. O, Rusiyada azadlığın əldə edilməsində əsgərlərin və fəhlə sinfinin roluna böyük qiymət verərək deyirdi: «Mən sizin seçilmiş nümayəndəniz kimi bildirirəm

ki, biz bir an da ununtmamalıyıq ki, Rusiyada azadlığı əsgərlər və fəhlələr qazanmışdır və onlar sizə öz qardaşları kimi baxır».

1917-ci il noyabrın 15-də Tiflisdə Y.Gegeçkorinin sədrliyi ilə Müstəqil Zaqafqaziya hökuməti - Zaqafqaziya Komissarlığı yaradıldı. M.Cəfərov bu hökumətdə ticarət və sənaye naziri vəzifəsini tutmuşdur.

1918-ci il fevralın 23-də Tiflisdə Zaqafqaziya Seymi işə başladı. Seymdə gürcü, erməni və azərbaycanlı nümayəndələri iştirak edirdilər. Buraya Azərbaycandan Müsavat Partiyasını və bitərəf demokratik qrupları təmsil edən 30 nəfər, o cümlədən M.Cəfərov da seçilmişdi. Bu partiya və təşkilatlardan əlavə Müsəlman sosialist blokundan 7, İttihaddan 3, Hümmət Partiyasından 4 nümayəndə iştirak edirdi. Ümumiyyətlə, Zaqafqaziya Seymində 44 azərbaycanlı deputat var idi. Eyni zamanda Seymin Müsəlman fraksiyası fəaliyyət göstərirdi. M.Cəfərov onun da üzvü idi. M.Cəfərov Zaqafqaziya Seyminin və Müsəlman fraksiyasının iclaslarında dəfələrlə çıxış edərək Zaqafqaziya xalqlarının dostluğu, arada olan ədavətin ləğvinə, əldə edilmiş azadlığı qorumağa çağırmış, Türkiyə dövləti ilə danışıqlara başlamağı və sülh sazişi bağlamağı təklif etmişdir.

1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya Seyminin sonuncu iclasında Seymin buraxılması və Gürcüstanın müstəqilliyi elan edilməsi ilə əlaqədar olaraq mayın 27-də Müsəlman fraksiyasının fəvqəladə iclası çağırıldı. Onlar M.Rəsulzadənin sədrliyi ilə Müvəqqəti Milli Şura və F.Xoyskinin sədrliyi ilə Milli Şuranın İcra Komitəsi təşkil etdilər. İcra Komitəsinin tərkibinə M.Hacinski, N.Yusifbəyov, X.Xasməmmədov və b. ilə birlikdə M.Cəfərov da seçildi.

Müvəqqəti Milli Şuranın 1918-ci il mayın 28-dəki iclasında Azərbaycanın müstəqilliyini bəyan edən akt qəbul olundu. İstiqlal bəyannaməsini imzalayan və bəyan edən 24 nəfərdən biri Məmməyusif Cəfərov olmuşdur. Həmin iclasda F.Xoyskinin elan etdiyi Azərbaycan hökumətinin tərkibində M.Cəfərov ticarət və sənaye naziri vəzifəsini tutmuşdur.

M.Cəfərov 1918-ci ilin iyun ayının axırlarından 1919-cu ilin martın ortalarına kimi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstan Respublikasında diplomatik nümayəndəsi olmuşdur. O, bu vəzifədə Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri arasında dostluq əlaqələrinin yaradılmasında, keçmiş Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının əmlakının bölüşdürülməsində, Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstanın hökumət və Avropa ölkələri nümayəndələri ilə söhbət və görüşlərdə, Azərbaycan, Gürcüstan və Dağlılar respublikalarının nümayəndələrinin Tiflis şəhərində keçirilmiş Zaqafqaziya konfransında yaxından iştirak etmiş və Azərbaycanla Gürcüstan arasında əlavə müvəqqəti kağız pul buraxılması haqqında müqaviləni imzalamışdır.

1919-cu il aprelin 14-də Azərbaycan parlamenti N.Yusifbəyovun sədrliyi ilə yeni Azərbaycan hökumətini təsdiq etdi. M.Cəfərov bu hökumətdə xarici işlər naziri vəzifəsini tutdu. O, bu vəzifədə 1919-cu il dekabrın 22-nə kimi çalışdı. M.Cəfərov bir diplomat kimi Azərbaycan Respublikasının mənafeyini müdafiə etmişdir. Bu onun imzaladığı Gürcüstan və Azərbaycan Respublikaları arasında hərbi-müdafiə müqaviləsində, əlavə müvəqqəti kağız pulun buraxılması haqqında Ermənistan, Gürcüstan və Azərbaycan respublikaları arasında sazişdə, müsəlmanların vəhşicəsinə qırılması əleyhinə Ermənistan XİN-ə, müsəlman əhalisinin mənafeyinin müdafiə edilməsi, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, əmlakının qorunması barədə Böyük Britaniyanın Cənubi Qafqazdakı və Bakıdakı qoşunlarının komandanlarına göndərdiyi notalardan və s. aydın görünür.

M.Cəfərov eyni zamanda xarici işlər naziri kimi Azərbaycan parlamentinin 1919-cu il iyunun 27-də 51-ci və avqustun 18-də 66-cı iclaslarında çıxış edərək Azərbaycan hökumətinin apardığı xarici siyasət, Gürcüstanla bağlanmış müqavilə, şimaldan general Denikin təhlükəsi ilə əlaqədar Gürcüstan hökuməti və Böyük Britaniyanın Zaqafqaziyada olan komandanlıqları ilə aparılan danışıqlar haqqında məlumat vermişdir.

1919-cu il dekabrın 2-11-də Bakıda Türk Demokratik Federalist Müsavat Partiyasının II qurultayı keçirildi. Qurultayda iştirak etmiş M.Cəfərov, M.Rəsulzadə, M.Hacinski, N.Yusifbəyov və b. ilə birlikdə qurultayın siyasi komissiyasına seçilmişdir.

1919-cu il dekabrın 14-21-də Bakıda azərbaycanlı-erməni konfransı keçirildi. Konfransda Azərbaycandan F.Xoyski, M.Hacinski, R.Vəkilov və M.Cəfərov iştirak etmişdir. M.Cəfərov konfransı

giriş nitqi ilə açaraq demişdir ki, müstəqil Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycan respublikaları yaranmasına baxmayaraq, onlar arasında həll edilməmiş mübahisəli məsələlər vardır. Konfransı açaraq ümid edirəm sizin ağır zəhmətiniz nəticəsində bu çətin məsələlər həllini tapacaq və hər iki xalq arasında dostluq əlaqələri möhkəmlənəcəkdir.

1920-ci il fevralın 2-də Azərbaycan parlamentinin 121-ci iclasında parlament sədrinin müavini H.Ağayevin xəstəliyi ilə əlaqədar olaraq vəzifəsindən getməsi nəticəsində yeni müavin seçilməsi müzakirə edilmişdir. Müzakirə zamanı M.Rəsulzadə Müsavat fraksiyası adından Azərbaycan parlamentinin sədrinin müavini vəzifəsinə M.Cəfərovu təklif etmişdir. Parlamentin 47 üzvü M.Cəfərovun lehinə, 5 üzvü isə əleyhinə səs vermişdir. Beləliklə, o, Azərbaycan parlamentinin sədrinin müavini seçilmiş və onun iclaslarına sədrlik etmişdir. Azərbaycan parlamenti onun sədrliyi altında AXC-nin ictimai, iqtisadi və mədəni inkişafına yönəlmiş qanunlar, qərarlar qəbul etmiş və sazişlər təsdiqləmişdir.

M.Cəfərov 1920-ci il aprelin 27-də parlamentin son iclasında gərgin müzakirədən sonra hakimiyyətin başda N.Nərimanov olmaqla Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsinə verilməsi haqqında qərarı imzalamışdır.

M.Cəfərov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süquta yetirildikdən sonra Azərbaycan pambıqçılıq və şərəbçilik trestlərində hüquq məsləhətçisi vəzifəsində çalışmışdır. O, 1938-ci il mayın 15-də Bakıda vəfat etmiş və Sağan kəndində dəfn olunmuşdur.

- «Azerbaydjan» qəzeti, 1919, 4 dekabr, №263.
- Adres-kalendarğ Azerbaydjanskoy Respubliki na 1920 q. Baku, 1920.
- Azərbaycan tarixi. C.2. Bakı, 1964.
- Azərbaycan tarixi. C.3. H.1. Bakı, 1973.
- Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. 1918-1920. Bakı, 1990.
- Azerbaydjanskaə Demokratiçeskaə Respublika (1918-1920). Vneşnəə politika (dokumentı i materialı). Baku, 1998.
- Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920). Bakı, 1998.
- Azerbaydjanskaə Demokratiçeskaə Respublika (1918-1920). Parlament (stenoqrafiçeskie otçəti). Baku, 1998.
- Balaev A. Azerbaydjanskoe naüionalğno-demokratiçeskoe dvijenie 1917-1920 qq. Baku, 1990.
- Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. (1918-1920). Bakı, 1993.
- «Kaspi» qəzeti, 1912, №238, 21 oktyabr; №240, 24 oktyabr; №280, 12 dekabr; 1913, №138, 21 iyun; 1917, 18 aprel №85.
- İbrahimov Z. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi. Bakı, 1957.
- Qasımov M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyinin şəxsi heyəti. Bakı, 2002.
- Qosudarstvennaə Duma. Çetvərtiy soziv. Stenoqrafiçeskie otçəti 1912-1913 qq. Sessiə pervaa. Ç.I, II, III. SPb. 1913.
- Qosudarstvennaə Duma. Çetvərtiy soziv. Stenoqrafiçeskie otçəti 1913-1914 qq. Sessiə vtoraə. Ç.I. SPb., 1914.
- Qosudarstvennaə Duma. Çetvərtiy soziv. Stenoqrafiçeskie otçəti 1915 q. Sessiə çetvərtaa. SPb., 1915.
- Qosudarstvennaə Duma. Çetvərtiy soziv. Stenoqrafiçeskie otçəti 1916 q. Sessiə çetvərtaa. SPb., 1916.
- Nəsibzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası (məqalələr və sənədlər). Bakı, 1990.
- Zakavkazskiy Seymğ. Stenoqrafiçeskiy otçət. I Sessiə. Tiflis, 1918.
- Seidzade D. Azerbaydjanskie deputatı v Qosudarstvennoy Dume Rossii. Baku, 1991.

Nəriman Kərbəlayi Nəcəf oğlu Nərimanov
28 aprel – 2 may 1920

Azərbaycanın görkəmli dövlət və ictimai-siyasi xadimlərindən, yazıçılardan və diplomatlarından biri Nəriman Kərbəlayi Nəcəf oğlu Nərimanov olmuşdur.

N.Nərimanov 1870-ci il aprelin 14-də Tiflis şəhərində anadan olmuşdur. O, 1885-ci ildə Tiflis müsəlman ruhani məktəbini bitirdikdən sonra Qori şəhərindəki Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasına daxil olmuş, burada həvəslə elmə can atmış və onun bütün sahələrini öyrənməyə çalışmışdır.

Seminarıyada Azərbaycan, rus və dünya ədəbiyyatı klassiklərini dərinləndirən öyrənməyə başlamışdır.

1890-cı ilin iyununda Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasını müvəffəqiyyətlə bitirən N.Nərimanov Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasının Qızıl Hacılı kəndinə müəllim vəzifəsinə təyin edilmişdir. O, ilk dəfə olaraq burada kəndlilərin ağır, dözülməz həyatı ilə tanış olmuş və onlar arasında mədəni-maarifçilik işi aparmışdır. O, «Nadanlıq» adlı ilk bədii əsərini bu kənddə yazmışdır.

N.Nərimanov 1891-ci ildə Bakıya gəlmişdir. O, burada müəllimlik-maarifçilik işini davam etdirmişdir. Bakıda şəxsi gimnaziya Azərbaycan və rus dilləri müəllimi işləmişdir.

N.Nərimanov Azərbaycanın qabaqcıl ziyalılarından köməyi ilə 1894-cü ildə Bakıda Şərqdə ilk ictimai xalq kitabxanasını – oxu zalını açmışdır. Onun fəaliyyəti nəticəsində kitabxana – oxu zalı təkəcə Bakı deyil, bütün Qafqaz ziyalıları və zəhmətkeşlərinin mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdir. Kitabxanada N.Nərimanovun rəhbərliyi altında əhali arasında aparılan mədəni iş məsələlərini müzakirə edən iclaslar çağırılmış,

yeni əsərlər müzakirə olunmuş və yoxsul tələbələrə köməklik üçün tamaşalar göstərilmişdir.

1895-1901-ci illərdə N.Nərimanov Bakıda müəllimlik etməklə yanaşı, geniş bədii və ictimai-siyasi fəaliyyətə başlamışdır. O, bu dövrdə «Dilin bəlası («Şamdan bəy»)), «Bahadır və Sona», «Nadir şah» əsərlərini yazmış, tərcümələr etmiş, bir sıra məqalə, məruzə və mühazirələrlə çıxış etmişdir.

Oxumağa, elmə gənc yaşlarından həvəsi olan və daim ona can atan N.Nərimanov ali təhsil almaq üçün bir sıra çətinliklərlə üzləşmişdir. Gimnaziya müəllimi olmasına baxmayaraq, ali məktəbə daxil olmaq üçün attestat tələb olunurdu. Buna görə də o, 1902-ci ildə Bakı kişi gimnaziyasında ekstern imtahan verib attestat alaraq Odessa şəhərində Novorossiysk universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuşdur.

1902-1908-ci illər N.Nərimanovun tələbəlik illəridir. Tezliklə müəllim və tələbələrin böyük hörmətini qazanan N.Nərimanov tələbə çıxışlarında fəal iştirak etmiş və səhərin liman fəhlələri arasında inqilabi iş aparmışdır. Onun tələbəlik illəri Rusiyada inqilabi mübarizənin gücləndiyi bir dövrə düşmüşdür. Bu dövrdə o, istər Odessada, istərsə də tətillər vaxtı Bakıya gəldiyi zaman fəhlələr arasında inqilabi təbliğat işi aparmış, tələbələrin mitinq və çıxışlarında nitq söyləmiş, 1905-ci ildə Bakıda Hümmət sosial-demokratik partiyasına daxil olmuş, İran sosial-demokratik partiyası olan Mücahidin yaradılmasında iştirak etmişdir.

1906-cı ildə N.Nərimanov RSDFP proqramını Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Azərbaycan müəllimlərinin I qurultayında onun sədrələrindən biri seçilmiş və qurultayda çıxış edərək müəllimləri xalqın azadlığı uğrunda mübarizəyə, məktəblərdə Azərbaycan dilində dərslər keçməyə və məktəb islahatı aparmağa çağırmışdır.

N.Nərimanov 1906-1908-ci illərdə inqilabi mübarizəsini «Kaspi», «İrşad», «Həyat», «Təkamül» qəzetlərində siyasi, ictimai və mədəni səpgidə yazdığı onlarla məqalələri vasitəsilə də aparmışdır.

1908-ci ildə Odessa universitetinin tibb fakültəsinə müvəffəqiyyətlə bitirən N.Nərimanov Bakıya gələrək şəhər xəstəxanasında həkim işləməyə başlamışdır. O, Bakıya gəldiyi ilk gündən gərgin ədəbi, ictimai və maarifçilik fəaliyyətinə başlamışdır. Lakin Bakıda çox qala bilməmişdir. Siyasi fəaliyyətinə görə o, polis təqiblərinə məruz qaldığından 1909-cu ilin yanvarında Tiflis şəhərinə gedərək Tiflis müalicəxanalarının birində işə düzəlmişdir. Tiflisdə az keçməmiş onun evində polis tərəfindən axtarış

aparılmışdır. Polis burada çarizmiin əleyhinə inqilabi sənədlər, İran Mücahid Partiyası MK-nın məktubunu, 1905-ci ildə Odessada tələbə çıxışları zamanı yazdığı respublikanın monarxiyadan üstünlüyü barədə referatının əlyazmasını və s. tapmış və N.Nərimanovu həbs edib Metex qalasına salmışdır. 7 ay həbsdə saxlanılan N.Nərimanov 2 il müddətinə Həştərxan şəhərinə sürgün edilmişdir.

1809-1913-cü illərdə N.Nərimanov Həştərxanda «Rusiya» sığorta cəmiyyətində həkim işləməklə yanaşı fəal ədəbi və siyasi fəaliyyətini davam etdirmişdir. O, bu dövrdə «Şüreyi-İslam» cəmiyyətinin üzvü seçilmiş, Həştərxan quberniyası hakimlərinin II qurultayında iştirak və çıxış etmiş, Həştərxan xalq universitetləri cəmiyyətinin əvvəl sədrinin müavini, sonra isə sədri olmuş, 4 il müddətinə Həştərxan şəhər Dumasına seçilmiş və Dumanın məktəb komissiyasının üzvü təyin edilmişdir. Həştərxan müsəlmanlarının «Ağ gül» xeyriyyə bayramında iştirak etmələrinin təşkilatçısı olmuşdur. Eyni zamanda N.Nərimanov burada «Qadın məsələsi», «Səhiyyə və islam» kitablarını, «Qafqaz», «Prikaspiyskiy kray», «Astraxanskiy kray», «Kaspi» qəzetlərində müxtəlif səpgidə məqalələr çap etdirmişdir.

N.Nərimanov 1913-cü il iyulun 15-də Bakıya qayıtmışdır. O, Bakının müxtəlif müalicəxanalarında həkim, şöbə müdiri və müdir vəzifələrində çalışmışdır. Eyni zamanda ədəbi və ictimai-siyasi fəaliyyətini davam etdirmişdir. «Nicat» mədəni-maarif cəmiyyətinin pedaqoji şöbəsinin sədri seçilmiş, «Qənaət» kooperativinin təşkilində iştirak etmiş və I qurultayında onun sədri seçilmiş, «Xalq evi» beynəlmiləlçi mədəni-maarif cəmiyyətinin idarə heyətinin tərkibinə seçilmişdir. O, eyni zamanda «Bakinets», «İqbal», «Yeni iqbal» və s. qəzetlərdə məqalələrlə, səhiyyənin müxtəlif sahələri üzrə və inqilabi mübarizənin genişləndiyi bir vaxtda isə əhali qarşısında çıxışlar etmişdir.

1917-ci ilin fevralında Rusiyada inqilabın qələbə çalması, çar monarxiyasının devrilməsi bədii əsərləri, məqalələri, ictimai və siyasi fəaliyyəti ilə daim xalq kütlələrini azadlıq uğrunda mübarizəyə çağıran N.Nərimanovu daha geniş və açıq siyasi mübarizə aparmağa ruhlandırmışdır. O, Hümmət təşkilatının təcili konfransında Müvəqqəti Komitənin sədri seçilmişdir.

1917-ci il aprelin 15-20-də Bakıda Ümumqafqaz müsəlmanlarının qurultayı keçirilmişdir. N.Nərimanov Hümmət Komitəsinin tapşırığı ilə qurultayda iştirak etmiş, M.Rəsulzadə, Ə.Topçubaşov, M.Hacinski və b. ilə birgə qurultayın Rəyasət Heyətinə seçilmişdir. O, çıxışında Azərbaycan fəhlə və kəndlilərinə, ümumiyyətlə, bütün Cənubi Qafqaz müsəlmanlarına müraciət edərək demişdir: «Siz rus inqilabının xarakterini başa düşməlisiniz. Soyğunçu müharibə olan dünya imperialist müharibəsindən sonra Rusiyada qələbə çalmış inqilab bütün dünyada inqilabın başlanğıcıdır. Hərgah siz bu bütün dünya inqilabi fırtınasında qərq olmaq istəmirsinizsə, Rusiya fəhlə və kəndlilərinin qızıl bayrağı altında sıx birləşin».

N.Nərimanov 1917-ci ilin aprel-dekabr aylarında Hümmət təşkilatı üzvlərinin iclaslarına sədrlik etmiş, komitəsinin sədri seçilmiş, onun redaktorluğu ilə «Hümmət» qəzeti nəşr olunmuşdur. Bakı şəhər dumasına seçilmiş, Oktyabr çevrilişi münasibətilə Azadlıq meydanındakı mitinqdə çıxış etmiş, eyni zamanda Balaxanı, Sabunçu mədən fəhlələri xəstəxanasında, Ümumqafqaz tələbə cəmiyyətində siyasi vəziyyətlə əlaqədar məruzə etmiş, «Hümmət», «Bakinskiy raboçiy», «Kaspi» və s. qəzetlərdə məqalələri dərc olunmuşdur. O, bu məqalələrində və əhali qarşısındakı çıxışlarında rus inqilablarının Azərbaycan xalqının və bütün Şərq xalqlarının azadlığa çıxmasındakı böyük rolunu qeyd etmişdir.

1918-ci il martın 30-dan aprelin 1-dək Bakıda müsəlmanlara qarşı soyqırım baş verdi. Başda S.Şaumyan olmaqla bolşevik-daşnak qüvvələri sovetləri möhkəmləndirmək pərdəsi altında qətliam törətdilər. Martın 30-da silahlı toqquşmaya rəhbərlik etmək üçün Bakı Sovetinin İnqilabi Müdafiə Komitəsi təşkil olundu. Onun tərkibinə S.Şaumyan, P.Caparidze, Q.Korqanov və b. ilə yanaşı N.Nərimanov da daxil olmuşdur. İlk gündən bu qanlı qırğının qarşısını almağa çalışmış, öz mənzilində S.Şaumyanın, M.Əzizbəyovun və b. bolşeviklərin iştirakı ilə müşavirə çağırmış və onlardan tezliklə bu əksinqilabi milli qırğının dayandırılmasını tələb etmişdir. Onun «Hümmət» qəzetində çap olunmuş «Bakı, 1 aprel», «Bizi aldatmışlar və aldadırlar» məqalələrində və «S.Şaumyana və Caparidzeyə» göndərdiyi açıq məktubunda onların daşnak silahlı qüvvələrindən istifadə etmələrini, müsəlmanlara-azərbaycanlılara qarşı düzgün siyasət yeritməmələrini və sovet hakimiyyəti ilə qorxutduqlarını kəskin tənqid edərək yazırdı: «...Bu, sovet hakimiyyətinə ləkədir və adına xələl gətirir. Əgər Siz yaxın vaxtlarda bu qara pərdəni cırıb və bu ləkəni silməsəniz, bolşevik fikri və Sovet hakimiyyəti burada qala bilməz.

Sizə məlumdur ki, silah gücünə əldə edilmiş hakimiyyəti xalq müdafiə etməsə, yaşaya bilməz».

N.Nərimanov bu dövrdə milli toqquşmanın qarşısını almaq üçün müsəlman socialist partiyalarının bürosunu təşkil etmiş, Təzəpir məscidində Bakı əhalisinin mitinqində çıxış etmişdir. O, eyni zamanda «Hümmət» qəzetinin səhifələrində «Biz ayıq olmalıyıq», «Çağırış», «Bakı, 18 aprel», «İnqilab və əksinqilab, inqilabçılar və əksinqilabçılar» adlı məqalələrlə çıxış edərək Bakıda, istərsə də Azərbaycanın başqa yerlərində baş vermiş milli qırğın törədənləri kəskin tənqid etmiş və milliyyətindən asılı olmayaraq Azərbaycan zəhmətkeşlərini qardaşlığa, dostluğa və həmrəyliyə çağırmışdır.

1918-ci il aprelin 25-də Bakı fəhlə, əsgər və matros sovetinin iclasının qərarı ilə Bakı Xalq Komissarları Soveti yaradıldı. Azərbaycanda və bütün Zaqafqaziyada ilk sovet hakimiyyəti olmuş Bakı Xalq Komissarları Sovetinin tərkibinə S.Şaumyan, P.Caparidze, İ.Fioletov və b. ilə yanaşı N.Nərimanov da daxil olmuş və ona şəhər təsərrüfatı komissarı vəzifəsi tapşırılmışdır. N.Nərimanov ilk gündən bir komissar kimi şəhərin sanitar vəziyyəti ilə tanış olmağa başlamış, xəstəxanalara, məktəblərə, müəssisələrə getmişdir. Bakı dəmir yolunun ikinci stansiyasında məskunlaşmış Quba və Müğən qaçqınlarının vəziyyəti ilə tanış olmuş, əmək intizamını möhkəmləndirmək haqqında Xalq Şəhər Təsərrüfatı Komissarlığı üzrə əmri imzalamışdır.

1918-ci il mayın 26-28-də Bakı qəzası kəndli deputatları sovetlərinin qurultayı keçirildi. N.Nərimanov bu qurultaya sədrlik etmiş, onu təbrik nitqi ilə açmış, ikinci iclasında hakimiyyət məsələsi haqqında məruzə etmişdir. O, məruzəsində qeyd etmişdir ki, indiki hökuməti hiss etmək üçün onun fəaliyyətinə nəzər salmalıyıq. Köhnə hökumət istibdad hökuməti idi, «heç müstəbid istəməz ki, onun əlinin altında olan əhali gözüaçıq olsun...». Sonra o, Rusiya inqilabının köhnə hökumətin iç üzünü açması və onu devirməsi, yeni hökumətin yaradılması haqqında kəndlilərə məlumat vermişdir. N.Nərimanov məruzəsində hakimiyyətin yeni hökumətə – bolşeviklərə keçdiyini qeyd edərək deyir: «İxtiyar və hökumət biz bolşeviklərin, yəni camaatın əlinə keçdi. Bu hökumət nə tələb edir? Bu hökumət çalışır ki, Rusiyada inqilab hiss olunsun, camaata yer verilsin, fəhlələr 8 saat işləsin, çox məvacib alsınlar,... fabriklər milliləşdirilsin». Qurultay Bakı qəzası Kəndli Deputatları Sovetinin 15 nəfərdən ibarət İcraiyyə Komitəsini seçdi. Onun tərkibinə M.Əzizbəyov, D.Bünyadzadə, M.Vəzirov ilə yanaşı N.Nərimanov da daxil olmuşdur.

N.Nərimanov 1918-ci ilin iyununda Bakıda sovet hakimiyyəti çətin vəziyyətə düşdüyü zaman ağır xəstələnmişdir. Bu vaxt onun xəstələnməsi haqqında «Hümmət» qəzeti məlumat vermişdir. N.Nərimanov xəstəliyinin ağırlığına görə həkimlərin məsləhəti ilə Həştərxana getmişdir.

1918-1919-cu illərdə N.Nərimanov Həştərxan şəhərində fəaliyyət göstərmişdir. N.Nərimanov Həştərxan Quberniya İcraiyyə Komitəsinin hərbi-sanitar, maarif şöbələrinin müdiri, Həştərxanda təşkil edilmiş Zaqafqaziya müsəlmanları işləri üzrə komissar vəzifələrinə təyin olunmuşdur.

N.Nərimanov «Hümmət» təşkilatının Həştərxan bürosunu yaratmış və ona başçılıq etmiş, eyni zamanda 1919-cu ilin mayından 1920-ci ilin mayına qədər Həştərxanda çap olunmuş «Hümmət» qəzetini redaktə etmişdir. N.Nərimanov Həştərxanda dəfələrlə müsəlman qızıl əsgərləri, kommunistləri, qadınları, ruhaniləri, müəllimləri və fəhlələrinin iclaslarında, yığıncaqlarında, kurslarında müxtəlif mövzuda təbliğat xarakterli çıxış və məruzələr etmiş, onlara Rusiyada və bütün dünyada baş verən hadisələrdən ətraflı danışmışdır.

N.Nərimanov bu dövrdə daim Azərbaycan zəhmətkeşləri ilə əlaqə saxlamış və burada baş verən hadisələr haqqında məlumatlar almışdır. Onun yazdığı və imzaladığı «Zaqafqaziyaya biz nə şüarla gedirik», «Qafqaz fəhlə və kəndlilərinə» müraciətləri Bakıya göndərilmişdir. O, bu müraciətlərdə Qafqaz və Zaqafqaziya zəhmətkeşlərini xarici müdaxiləçiləri öz torpaqlarından qovmağa, fəhlə-kəndli hökuməti olan sovetləri qurmağa və kapitalist-mülkədar hakimiyyətinə qarşı çıxmağa çağırmışdır.

N.Nərimanov 1919-cu il iyunun axırlarında RK(b)P MK tərəfindən Moskvaya çağırılmışdır. O, ilk dəfə olaraq burada RSFSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri V.İ.Leninlə görüşmüşdür. O, V.İ.Leninlə Qafqazda baş verən hadisələr, sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizə problemləri, kommunistlərin fəaliyyəti, Şərqdə sovet hakimiyyəti və s. məsələlər haqqında ətraflı söhbət etmişdir. V.İ.Lenin ilk dəqiqələrdən hiss edir ki, onun həmsöhbəti N.Nərimanov Şərq məsələlərini dərinlən və incəlikləri ilə bilən bir şəxsdir.

1919-cu ilin iyulundan – 1920-ci ilin mayına qədər N.Nərimanov Moskvada müxtəlif vəzifələr daşımışdır: RSFSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Yaxın Şərq şöbəsinin müdiri, RSFSR Xalq Milli İşlər Komissarının müavini və komissarlığın kollegiya üzvü. O, eyni zamanda bu dövrdə Moskvada keçirilən iclas və müşavirələrdə iştirak etmiş, məruzə və nitq söyləmişdir. Millətlər Komissarlığının müxtəlif məsələləri müzakirə etmiş bir sıra kollegiya iclasları onun sədrliyi altında keçmişdir. O dövrkü mətbuatda dərc olunmuş RSFSR xalq xarici işlər komissarı G.Çiçerin ilə birlikdə imzaladığı «Türkiyə fəhlə və kəndlilərinə», «Azərbaycan, Dağıstan və Gürcüstan kəndlilərinə», «İran fəhlə və kəndlilərinə» müraciətlərdə Türkiyə və İran zəhmətkeşlərini xarici müdaxiləçiləri ölkələrindən qovmağa, sultan və şah rejimini inqilab yolu ilə devirməyə, Sovet Rusiyası ilə əlaqələr yaratmağa, azərbaycanlıları, gürcüləri və Dağıstan zəhmətkeşlərinin əldə etdikləri azadlığı qoruyub saxlamağa, Denikinçilərə qarşı mübarizəyə çağırılmışlar.

1919-cu il noyabrın 22-dən dekabrın 3-dək Moskvada keçirilən Şərq xalqları kommunist təşkilatlarının II Ümumrusiya qurultayında N.Nərimanov iştirak etmiş və Tatar-Başqırd muxtar respublikasının yaradılması haqqında çıxış etmişdir. O, bu çıxışında qeyd etmişdir ki, «sovet hakimiyyəti dəfələrlə hər bir xalqa müstəqillik vermək, muxtar respublika yaratmaq haqqında bəyanatlar vermişdir. Biz Tatar-Başqırd Muxtar Respublikasının yaranmasının əleyhinə deyilik, lakin onun sonralar burjua nümayəndələrinin əlinə keçməsindən qorxuruq. Bu məsələnin həllinə ehtiyala yanaşmaq lazımdır». Qurultay RK(b)P MK yanında Şərq xalqları kommunist təşkilatlarının Mərkəzi Bürosunun yeni tərkibini seçmişdir. N.Nərimanov RK(b)P MK Siyasi Bürosunun iclasında Şərq xalqları kommunist təşkilatlarının Mərkəzi bürosuna üzv seçilmişdir.

1920-ci il fevralın 11-12-də gizlə şəraitdə Bakıda keçirilən Azərbaycan kommunist təşkilatlarının I qurultayında V.İ.Lenin və N.Nərimanov fəxri sədr seçilmişlər.

Aprelin 20-də N.Nərimanov Azərbaycana yola düşməmişdən əvvəl V.İ.Leninlə görüşmüş və bir saatdan çox söhbət etmişdir. O, V.İ.Leninə Azərbaycanın iqtisadi və siyasi vəziyyəti haqqında məlumat vermiş, Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda sovet hakimiyyəti məsələləri haqqında fikir mübadiləsi etmişdir. Sonralar N.Nərimanov Bakıda iclasların birində V.İ.Leninlə bu söhbəti haqqında danışarkən qeyd etmişdir ki, V.İ.Lenin mənə dedi ki, bizə ancaq Bakı və Xəzərin sahili torpaqlar lazımdır. Mən isə cavabında dedim ki, nə Bakı Azərbaycansız, nə də Azərbaycan Bakısız yaşaya bilməz.

Aprelin 27-də Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsi yaradıldıqda N.Nərimanov qiyabi olaraq onun sədri seçilmişdir. Aprelin 28-də Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin iclasında Azərbaycan Xalq Komissarlar Soveti təşkil olundu. Azərbaycan Xalq Komissarlar Sovetinin sədri və xarici işlər komissarı vəzifələrinə N.Nərimanov təsdiq edilmişdir.

Mayın 16-da N.Nərimanov Bakıya gəlmişdir. Qırmızı bayraqlarla, şüarlarla bəzədilmiş vağzalda böyük təntənə ilə qarşılanmışdır. Onu qarşılamağa gəlmiş şəhər əhalisi içərisində İnqilab Komitəsinin üzvləri ilə yanaşı məktəblilər, partiya və ordu nümayəndələri var idi. N.Nərimanov qatardan düşəndən sonra qısa nitq söyləyərək əhalini XI Qızıl ordu və Moskva adından təbrik etmiş və Azərbaycan fəhlə və kəndli hökumətinin Şərq inqilabı üçün əhəmiyyətindən bəhs etmiş və Azərbaycan zəhmətkeşlərinin şimal qardaşları ilə birlikdə gələcəklərinə əmin olduğunu bildirmişdir.

N.Nərimanov 1920-ci il aprelin 28-dən 1922-ci il martın 12-ə kimi Azərbaycan İnqilab Komitəsinin, Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin və Müdafiə Şurasının sədri vəzifələrində çalışmışdır. O, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin ilk vaxtlarında daxili və beynəlxalq vəziyyətin gərginliyi ilə əlaqədar olaraq 1920-ci il aprelindən mayın əvvəlinədək Azərbaycan xalq xarici işlər komissarı vəzifəsini də daşımış, sonralar bu vəzifəni müavini M.Hüseynov tutmuşdur.

N.Nərimanov Azərbaycana rəhbərliyə başladığı ilk gündən Azərbaycanın yeni istiqamətdə tərəqqisi naminə gərgin fəaliyyət göstərmişdir. Onun İnqilab Komitəsinin başqa üzvləri ilə birlikdə imzaladığı əhalini sovet hakimiyyəti ətrafında birləşmək, inqilabi qaydalara əməl etmək, XI orduya yardım etmək, sovet quruculuğuna və onun möhkəmləndirilməsinə köməklik göstərmək, Sovet Rusiyası ilə qardaşlıq ittifaqı yaratmaq haqqında müraciətləri dərc olunmuşdur.

N.Nərimanov Azərbaycan respublikasının tezliklə və hərtərəfli inkişafı və xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin dövlətin əlində cəmlənməsi məqsədilə neft sənayesinin, Xəzər ticarət donanmasının,

bankların, balıq sənayesinin, H.Z.Tağıyevin toxuculuq fabrikinin və s. milliləşdirilməsi barədə bir sıra dekretləri imzalamışdır.

1920-ci il sentyabrın 1-7-də Bakıda Şərqi xalqlarının I qurultayı çağırılmışdır. Qurultayda Avropa və Asiya ölkələrindən gəlmiş 1900-ə yaxın nümayəndə iştirak etmişdir. N.Nərimanov qurultayı Kommunist İnternasionalı İcraiyyə Komitəsi adından açaraq demişdir: «Yoldaşlar, Şərqi xalqlarının dünyada görünməmiş, eşidilməmiş birinci qurultayını açmaq səadəti bu gün mənə nəsib olmuşdur...»

Bu gün burada iki dünya görüşü: istismar olunanlar və istismar edənlər dünyası. Şübhə yoxdur ki, əgər istismar edənlər dünyasının nümayəndələri burjuva sinfinin nümayəndələri olsaydılar, onda Qocaman Şərqi göz yaşları, bəlkə də təsirsiz qalardı. Lakin xoşbəxtlik bundadır ki, burada iştirak edən nümayəndələr məhz burjuva ölkələrinin fəhlə sinfini təmsil edirlər, onlar başa düşürlər, bizə imkan verərlər ki, yaxın vaxtlarda III İnternasionalın ümumdünya hakimiyyətini təntənəli surətdə elan edək". Qurultay özünün daim fəaliyyət göstərəcək icraiyyə orqanını – Təbliğət və Fəaliyyət şurasını seçdi. Onun tərkibinə M.Hüseynov, S.Kirov, Q.Orconikidze, M.Sübhi, Heydər Əmioğlu, Y.Stasova və b. ilə yanaşı N.Nərimanov da daxil olmuşdur.

1920-ci il sentyabrın 30 - oktyabrın 4-də N.Nərimanovun başçılığı altında partiya, dövlət rəhbərlərindən və fəhlə nümayəndələrindən ibarət komissiya Azərbaycanın Ucar, Göyçay, Gəncə, Qazax, Tovuz, Yevlax, Ağdam, Bərdə, Şuşa, Şəki, Kürdəmir və s. yerlərinə getmiş, şəhər zəhmətkeşləri və kəndlilərlə görüşmüşdür. O, getdiyi yerlərdə əhalinin vəziyyəti ilə tanış olmuş və onlar qarşısında çıxış edərək Azərbaycanda, ümumiyyətlə, bütün dünyada baş verən siyasi proseslər haqqında məlumat vermişdir. N.Nərimanov kəndliləri sovetlər ətrafında birləşməyə, sovet hökumətinin onlara verdiyi torpağı vaxtılı-vaxtında əkib-becərməyə və əsl sahibi olmağa, əksinqilabçılardan qorumağa, kənd məhsulları ilə Bakı fəhlələrinə yardım etməyə, Sovet Rusiyası ilə dostluğa və qardaşlığa çağıraraq demişdir: «Sovet Rusiyası ilə birləşdikdən sonra biz neft anbarlarını boşaltmağa, istehsalatımızı artırmağa, fəhlələri saxlamaq üçün vəsait əldə etməyə... və azad Sovet Rusiyasının azad Sovet Azərbaycanının qarşılıqlı köməyi nəticəsində imkan tapdıq».

1920-ci il dekabrın 22-29-da Moskvada VIII Ümumrusiya Sovetlər qurultayı oldu. Qurultay məşhur QOELRO (Rusiyanı Elektrikləşdirmək üçün Dövlət Komissiyası) planını qəbul etdi. Qurultayda ilk dəfə olaraq başda N.Nərimanov olmaqla Azərbaycan nümayəndələri də iştirak etmiş və N.Nərimanov Ümumrusiya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə üzv seçilmişdir.

1921-ci il yanvar ayının əvvəllərində N.Nərimanov Moskvada olarkən Sovet Rusiyasında yaşayan müsəlman xalqları kommunistlərinin müşavirəsi keçirilmişdir. Müşavirədə iştirak edən N.Nərimanov müşavirənin Rəyasət Heyətinə seçilmişdir.

1921-ci il mayın 6-19-da keçirilən I Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayını giriş nitqilə N.Nərimanov açmışdır: O, qurultayın Rəyasət Heyətinə seçilmiş, onun bir neçə iclasına sədrlik və çıxış etmişdir. Eyni zamanda qurultayda N.Nərimanov bir il ərzində Azərbaycan SSR hökumətinin fəaliyyəti və beynəlxalq vəziyyət haqqında məruzə etmişdir. Qurultay 9 üzv və 3 namizəddən ibarət onun Rəyasət Heyətini seçdi. N.Nərimanov M.Hacıyev, S.Ağamalı oğlu və b. ilə birlikdə onun tərkibinə seçilmişdir. Azərbaycanın ilk konstitusiyasını təsdiq edən qurultay rəsmi olaraq N.Nərimanov başda olaraq Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin tərkibini müəyyənləşdirmişdir. Mayın 21-də Azərbaycan SSR MİK I plenumunun I sessiyası keçirildi. N.Nərimanov iclası açarkən dedi ki, fəhlə və kəndlilərin üstünlüyü ilə Sovet Respublikasının ali orqanını seçərək biz bütün Azərbaycan qarşısında, bütün Şərqi qarşısında nəzərə çatdırırıq ki, burada hakimiyyət zəhmətkeşlərin öz əlindədir. Sessiya qurultay tərəfindən seçilmiş Azərbaycan SSR MİK Rəyasət Heyətini və N.Nərimanov başda olmaqla Azərbaycan SSR XKS-i təsdiq etmişdir.

1921-ci il iyulun 19-da Azərbaycan SSR MİK Rəyasət Heyətinin iclası oldu. İclas N.Nərimanovun sədrliyi ilə keçmiş və onun Zaqafqaziya respublikaları nümayəndələrinin Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında sərhədlərin müəyyənləşməsinə həsr edilmiş konfransın yekunları haqqında məruzəsini müzakirə etmişdir.

N.Nərimanov 1921-ci il noyabrın 15-16-da Azərbaycan SSR MİK Rəyasət Heyətinin və Azərbaycan SSR XKS iclasında iştirak etmişdir. İclasda «Zaqafqaziya respublikalarının vahid siyasi-iqtisadi ittifaqda

«birləşməsi» məsələsi müzakirə olunmuşdur. Rəyasət Heyəti N.Nərimanov başda olmaqla komissiya yaratmış və konstitusiya layihəsini hazırlamağı tapşırırmışdır.

N.Nərimanov Bakıda həbs olunmuş ingilis və fransızların azad edilməsi məsələsinə dair Fransa və Böyük Britaniya hökumətlərinə teleqramlar göndərmişdir.

1921-ci il dekabrın 30-da türk əlifbası komitəsinin I konfransı keçirilmişdir. Giriş sözü ilə konfransı açan N.Nərimanov yeni əlifbanın üstünlükləri və əhəmiyyətindən, ərəb əlifbasının nöqsanlarından danışaraq demişdir: «Hərgah biz indi bu əlifbaya keçməsək, o zaman 10 ildən sonra bu əlifba özü-özünə itəcək. Odur ki, indi keçməli və elə etməli ki, 10 ildən sonra olacaq zəhmətkeş ədəbiyyatını zəhmətkeş balaları oxuya bilsin».

1922-ci il yanvarın 27-də Moskvada çağırılmış I Ümumrusiya MİK fəvqəladə sessiyasında İtaliyanın Genuya şəhərində keçiriləcək konfransa gedəcək nümayəndələr seçilmişdir. Bu nümayəndələrin tərkibinə Azərbaycandan N.Nərimanov daxil edilmişdir.

1922-ci il martın 11-12-də Tiflisdə Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan Mərkəzi İcraiyyə Komitələrinin səlahiyyətli konfransında Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikaları (ZSFSR) təşkil edildiyi bildirilmişdir. ZSFSR-in Rəyasət Heyəti seçilmişdir. Onun tərkibinə N.Nərimanov da daxil olmuşdur. Sonra konfrans ZSFSR-in N.Nərimanov, A.Bekzadyan və P.Mdivanidən ibarət üç sədrini seçmişdir. Onlar növbə ilə Zaqafqaziyanın bütün işlərinə rəhbərlik etmişlər.

1922-ci il aprelin 10-dan mayın 19-dək İtaliyanın Genuya şəhərində iqtisadi və maliyyə məsələləri üzrə beynəlxalq konfrans çağırılmışdır. Konfransda sovet nümayəndə heyəti də iştirak etmişdir. Konfransda sovet nümayəndə heyətinin tərkibinə G.Çiçerin, L.Krasin M.Litvinov, A.İoffe, V.Vorovski, Y.Rudzutak, X.Rakovski, N.Nərimanov, P.Mdivani, A.Bekzadyan, A.Şlyapkin daxil idi. Azərbaycan hökuməti ona bəyanat vermək, çıxış etmək və sənəd imzalamaq üçün səlahiyyətli vəsiqə-mandat vermişdir. Vəkalətdə oxuyuruq: «Nəriman Nərimanov ümumsovet nümayəndələrinin tərkibində Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının mənafeyini təmsil etməyə, Azərbaycan Sovet hökuməti adından hər cür bəyanat verməyə, konfransda müzakirə olunacaq məsələlər üzrə qərarlar qəbul etməyə, Azərbaycan hökuməti adından saziş, müqavilə, konvensiya, müahidələr və s. bağlamağa vəkil edilmişdir». N.Nərimanov aprelin 10-dan mayın 6-na kimi Genuya konfransında iştirak etmiş, sovet nümayəndələrinin mövqeyində durmuş, Bakı neftinə sahib olmağa çalışan dövlətlərin cəhdlərini rədd etmişdir. O, Genuya konfransından sonra bir sıra qəzetlərin müxbirlərinə müsahibələr vermiş, konfrans, qurultay, iclas və müşavirələrdə çıxış edərək konfrans, sovet nümayəndələrinin mövqeyi haqqında məlumatlar vermiş və yazdığı «Əqil sərmayənin cəngində», «Genuya 10 aprelyə 1922 q.» məqalələrdə hərtərəfli izah etmişdir. N.Nərimanov sonralar ziyalıların, fəhlələrin və kəndlilərin bu məsələyə marağını nəzərə alaraq müsahibə, bəyanat, çıxış və məqalələrini bir yerə toplayıb ««Genuya» nədir?» adlı altı fəsillik kитаça hazırlasa da, nəşr etdirə bilməmişdir. Kitabça ARSPİHDA-da N.Nərimanovun fondunda saxlanılmaqdadır.

1922-ci il noyabrın 8-də Bakıda böyük Azərbaycan satirik şairi M.Sabirin heykəli qoyulmuşdur. Onun açılışında Azərbaycanın dövlət və ictimai xadimləri, ziyalıları, tələbələri iştirak etmişdir. Bu vaxt Bakıda olan N.Nərimanov da heykəlin açılışında iştirak etmiş və nitq söyləmişdir. N.Nərimanov M.Sabirin yaradıcılığına böyük qiymət verərək yalnız fəhlə və kəndli hökuməti tərəfindən ona heykəl qoyulduğunu qeyd edərək demişdir: «Sabir Nikolay hökumətinin ən qorxulu günlərində heç kəsdən qorxmayıb özünün kəndli və fəhlə tərəfdarı olduğunu hamıya bildirirdi. Öz şerləri və yazıları ilə kəndlilərin və fəhlələrin haqlarını müdafiə edirdi... Buna görə heç kəs təəccüb etməsin ki, ilk dəfə Sabiri yad edən və ona yadlıq (heykəl) dikəldən biz kəndli və tərəfdarı oldu!»

1922-ci il dekabrın 10-13-də Bakıda I Zaqafqaziya Sovetlər qurultayı toplandı. N.Nərimanov qurultayı giriş nitqi ilə açaraq demişdir: «Bu təntənəli tarixi gündə bütün Zaqafqaziya zəhmətkeşlərinin ürəkləri sevinclə döyünür, çünki bu gün elə bir evin təməli qoyulur ki, həmin evdə Zaqafqaziyanın bütün zəhmətkeşləri öz kədər və sevinclərini bölüşdürəcəklər...»

Bu gün biz buradan bütün dünya zəhmətkeşlərinə var səsimizlə qışqırmalıyıq ki, zəhmətkeşlərin öz məqsədlərinə doğru getmək istədikləri yol biz, Zaqafqaziya zəhmətkeşləri tərəfindən tapılmışdır».

N.Nərimanov sonra qurultayın ikinci iclasında ZSFSR-in fəaliyyəti haqqında rus və Azərbaycan dillərində məruzə etmiş, birinci iclasın sədri olmuş, Zaqafqaziya MİK üzvü və Ümumrusiya qurultayına nümayəndə seçilmişdir.

1922-ci il dekabrın 30-da SSRİ I Sovetlər qurultayı çağırıldı. Qurultayda RSFSR, Ukrayna, Belarusiya və ZSFSR birləşərək SSRİ-ni yaratdılar. Qurultay SSRİ-nin ali qanunverici orqanını –SSRİ MİK-i seçdi. 1923-cü il yanvarın 2-də SSRİ MİK-in birinci sessiyası oldu. Sessiya SSRİ MİK Rəyasət Heyətini və SSRİ-nin yaradılmasında iştirak edən respublikaların sayına görə SSRİ MİK-in dörd sədrini – M.Kalinin, N.Nərimanov, Y.Petrovski, A.Çervyakovu seçmişdir.

1923-1925-ci illərdə N.Nərimanov Moskvada SSRİ MİK sədrilərindən biri kimi fəaliyyət göstərmişdir. O, bu dövrdə SSRİ MİK Rəyasət Heyətinin bir sıra iclaslarına sədrlik və iştirak etmiş, dekret, qərar, sərəncam, müraciətlərin hazırlanması və verilməsində, SSRİ-nin ilk konstitusiyasının hazırlanmasında yaxından iştirak etmişdir. Eyni zamanda bu illərdə RK(b)P, Zak.ÖK, AK(b)P plenum, konfrans və qurultaylarında, SSRİ, ZSFSR və Azərbaycan Sovetlər qurultaylarında iştirak etmiş, MK bürolarına, rəyasət heyətlərinə üzv seçilmiş, bir sıra iclaslarına sədrlik etmişdir.

1925-ci ilin fevral-mart aylarında Moskva, Tiflis və b. yerlərdə N.Nərimanovun ictimai, siyasi və ədəbi fəaliyyətinin 30 illiyi təntənə ilə qeyd edilmişdir.

Bununla belə, N.Nərimanov bir sıra sovet rəhbərləri və bəzi şəxslər tərəfindən mənəvi təqiblərə məruz qalmış, ona millətçi damğası vurulmuşdur.

N.Nərimanov Moskvada 1925-ci il martın 19-da axşam qəflətən vəfat etmişdir. Martın 20-də xalqın vidalaşması üçün onun cənazəsi Sovetlər Evinin Sütunlu zalına qoyulmuşdur. Dəfn matəm günü elan edilmişdir. Martın 23-də N.Nərimanov Moskvada Qızıl meydanda, V.İ.Leninin Movzoleyinin yanında müsəlman qaydası ilə torpağa tapşırılmışdır. N.Nərimanov müsəlman Şərqi Qızıl meydanda dəfn olunan ilk nümayəndəsidir.

Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi işləmiş H.Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə 70-ci illərin əvvəllərində Bakıda N.Nərimanova möhtəşəm abidə qoyulmuşdur.

- Aqasiev V.Odesskie straniü. Baku, 1981.
- Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai hərəkətlər Dövlət Arxivi. f.609, s.1, iş 1-6, 9, 21.
- Azərbaycan tarixi. C.2. Bakı, 1964.
- Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin öçerkləri. Bakı, 1964.
- Azərbaycan tarixi. C.3.H.1. Bakı, 1973.
- Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. C.VII. Bakı, 1983.
- Dubinskiy-Muxadze. N.Narimanov. M., 1978.
- Əhmədova F.Nəriman Nərimanov – ideal və gerçəklik (1920-ci il). Bakı, 1998.
- Əliyev H. Görkəmli dövlət və partiya xadimi Nəriman Nərimanov. Bakı, 1974.
- İbrahimov Z. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi. Bakı, 1957.
- İbrahimov Z. V.İ.Lenin və Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi. Bakı, 1970.
- Kaziev M.Nariman Narimanov. Bakı, 1956
- Kaziev M.Nariman Narimanov. Bakı, 1970.
- «Kaspi» qəzeti, 1917, 16 aprel, №84; 18 aprel, №85.
- Nəriman Nərimanov. Məqalələr və nitqlər. C.1. Bakı, 1971.
- Köçərli F.Nəriman Nərimanov. Bakı, 1965.
- Qasimov M. Azərbaycan-Türkiyə diplomatik – siyasi münasibətləri (aprel 1920-ci il - dekabr 1922-ci il). Bakı, 1998.
- Qasimov M. Xarici dövlətlər və Azərbaycan (aprel işğalından SSRİ yaradılana qədərki dövrdə diplomatik-siyasi münasibətlər). Bakı, 1998.
- Məmmədov V. Nəriman Nərimanov. Bakı, 1957.

- Məmmədli Y. Nəriman Nərimanov. 1870-1925 (həyat və yaradıcılığının salnaməsi). Bakı, 1987.
- Nariman Narimanov. İzbrannie proizvedeniə. T.1.1890-1917. Bakı,1988.
- Nariman Narimanov. İzbrannie proizvedeniə. T.2.1918-1921. Bakı, 1989
- Perviy Zakavkazskiy scezd Sovetov. Tiflis, 1923.
- I sessiə Üentralğnoqo İspolnitelğnoqo Soöza Sovetskix Soüialistiçeskix Respublik. Moskva, 1923.
- Teymur Ə. Nəriman Nərimanov. Bakı, 1982.

Mirzədavud Bağır oğlu Hüseynov
2 may 1920 – dekabr 1921
Azərbaycan SSR xalq xarici işlər komissarı
yanvar 1923 – yanvar 1924
ZSFSR xalq xarici işlər komissarı

Azərbaycanın dövlət və ictimai xadimlərindən biri də Mirzədavud Bağır oğlu Hüseynovdur.

M.Hüseynov 1894-cü ilin martında Bakı şəhərində ruhani ailəsində anadan olmuşdur. O, 1906-cı ildə ödənişsiz şəhər məktəbini bitirmiş və Bakı realnı məktəbinə daxil olmuşdur. Bu dövrdə baş vermiş Rusiya inqilabı onun dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Şəhərdə baş verən nümayiş və çıxışlar zamanı kapitalistlərin və çar jandarmasının nümayiş və mitinq iştirakçlarına qarşı cəza tədbirləri M.Hüseynovun hərəkata qoşulmasında mühüm rol oynamışdır. O, məktəbdə gizli müsəlman şagird dərnəyi təşkil etmişdir. Sonra şəhərdəki müsəlman (azərbaycanlı) şagird dərnəklərini birləşdirmişdir. Bu dərnəklərin əsas məqsədi müsəlmanları çar hökuməti zülmündən azad etmək idi. Dərnəklərdə siyasi mühazirələr oxunur, siyasi tarix öyrənilirdi.

1913-cü ildə Bakı realnı məktəbini müvəffəqiyyətlə bitirən M.Hüseynov Moskvaya gedərək Kommersiya İnstitutunun iqtisadiyyat fakültəsinə daxil olmuşdur. O, Moskvada oxuduğu dörd il ərzində əsas diqqətini siyasi iqtisadi və dövlət maliyyəsinə dərinlən öyrənməyə vermişdir. 1917-ci ilin may ayında tam kursu dinləmiş və bütün imtahanları verib Bakıya qayıtmışdır.

1917-ci ilin iyulunda M.Hüseynov Müsəlman İctimai Təşkilatları Komitəsinə Bakı müsəlman tələbələri tərəfindən nümayəndə göndərilmiş və onun şurasına seçilmişdir.

M.Hüseynov 1917-1918-ci illərdə Bakıda müsəlman tələbələri arasında inqilabi iş aparmış, tələbə komitəsi yaratmış, Bakı Müsəlman Beynəlmiləl Partiya komitəsinin katibi olmuş və Bakı zəhmətkeşləri, Ağdaşda, Kürdəmirdə qaçqınlar arasında inqilabi təbliğat aparmışdır.

1918-1919-cu illərdə M.Hüseynov Hümmət Partiyasının üzvü, sədrin müavini, sonra isə sədri kimi Bakının müsəlman fəhlələri arasında iş aparmışdır. O, eyni zamanda bu dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Maliyyə Nazirliyində şöbə müdiri vəzifəsində çalışmışdır.

1919-cu il mayın 6-12-də Bakı proletariatının tətili baş verdi. Tətilin əsas səbəbi ingilis komandanlığının denikinçilərə su və dəmiryolu ilə silah göndərməsinə qarşı yönəlmişdi. Tətil zamanı bütün mədən, zavod, fabrik, elektrik stansiyaları və s. yerlərdə işlər dayandırıldı. Tətilin təşkilatçılarından biri M.Hüseynov idi. AXC hökuməti tətilin təşkilatçıları və fəal iştirakçıları təqib və həbs etməyə başladı. Tezliklə həbs olunacağından xəbər tutan M.Hüseynov gizli inqilabi fəaliyyətə keçmişdir.

M.Hüseynov 1919-1920-ci illərdə Sabunçu, Balaxanı, Suraxanıda fəhlələr arasında gizli təbliğati və təşviqati iş aparmışdır.

1920-ci il fevralın 11-12-də Bakıda gizli şəraitdə Azərbaycan kommunist təşkilatlarının I qurultayı keçirilmişdir. Qurultayın keçirilməsi və fəaliyyətində M.Hüseynov yaxından iştirak etmişdir. Qurultayda M.Hüseynov hazırki vəziyyət haqqında məruzə etmişdir. Qurultayın qəbul etdiyi qətnamədə göstərilirdi: «Azərbaycan kommunist təşkilatlarının birinci qurultayı indiki vəziyyətə dair edilən məruzəni dinləyib qeyd edir ki, Azərbaycan Respublikasının yaşadığı kəskin təsərrüfat və iqtisadi böhran, fəhlə və kəndlilərin son dərəcə ağır halı mövcud kapitalist və mülkədar üsul-idarəsinin labüd nəticəsidir və ancaq onu məhv etməklə aradan qaldırmaq olar». Qurultay AK(b)P MK-nın Ə.Bayramov, D.Bünyadzadə K.Ağazadə, V.Yeqorov, Ə.Qarayev, B.Naneyşvili, H.Sultanov, Y.Rodionov, M.Pleşakov, A.Yusifzadə, M.Hüseynov və b. ibarət tərkibini seçdi. Fevralın 12-də keçirilmiş AK(b)P MK-nın birinci plenumu Büro və Rəyasət Heyəti seçmişdir. M.Hüseynov AK(b)P MK Rəyasət Heyətinin sədri təsdiq edilmişdir.

AK(b)P MK-nın ilk azərbaycanlı rəhbəri olmuş M.Hüseynov bu vəzifəyə seçildikdən sonra partiyanın sıralarının artması və təşkilatlarının sayının çoxalması sahəsində xeyli iş görməyə başladı.

M.Hüseynov bu dövrdə RK(b)P Qafqaz Ölkə Komitəsinin təşəbbüsü nəticəsində yaradılmış Hərbi inqilabi qərargahın sədri kimi başqa inqilabçılarla bərabər AXC hökumətini devirəcək XI Qızıl ordu komandanlığı ilə birlikdə ordu hissələrinin və Bakı fəhlələrinin birgə hərbi əməliyyatı planının tərtibində fəal iştirak etmişdir.

1920-ci il aprelin 26-da AK(b)P MK-nın və Bakı Bürosunun birgə təcili iclası keçirilmiş və üsyana rəhbərlik etmək üçün Azərbaycan Müvəqqəti İnkilab Komitəsi yaradılmışdır. Onun tərkibinə A.Əlimanov, D.Bünyadzadə, Ə.Qarayev, Q.Musabəyov, N.Nərimanov və H.Sultanovla birlikdə M.Hüseynov da daxil olmuşdur.

Aprelin 27-dən 28-nə keçən gecə AXC hökuməti süqut etdi, Azərbaycan parlamenti buraxıldı, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti təşkil edilməyə başlandı. Bu münasibətlə Azərbaycan Müvəqqəti İnkilab Komitəsinin əhaliyə etdiyi müraciətdə deyilirdi: «Müsavat Partiyasının hökuməti... bu gün hakimiyyəti Azərbaycan İnkilab Komitəsinə – Fəhlə, Kəndli və Əsgər Deputatları Sovetlərinin Ümumazərbaycan qurultayı çağırılanadək Azərbaycan Kommunist Partiyası tərəfindən yaradılan müvəqqəti Fəhlə-kəndli hökumətinə təslim etdi».

Aprelin 28-də Azərbaycan Müvəqqəti İnkilab Komitəsinin iclasında yeni sovet hökuməti – N.Nərimanov başda olmaqla Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Xalq Komissarları Soveti təşkil olundu. N.Nərimanov Azərbaycan XKS-nin sədri və xalq xarici işlər komissarı, M.Hüseynov XKS sədrinin müavini və xalq maliyyə komissarı təsdiq edildi.

M.Hüseynov N.Nərimanov Bakıya gələndə kimi rəsmi olaraq istər Azərbaycan Müvəqqəti İnkilab Komitəsinə, istərsə də Azərbaycan SSR XKS-ə sədrlik etmiş, Azərbaycan MİK və Azərbaycan SSR XKS-nin verdiyi dekret və sərəncamları imzalamışdır.

1920-ci il mayın 5-də M.Hüseynovun sədr kimi ilk imzaladığı dekretlərdən biri Azərbaycan kəndlilərinin uzun illərdən bəri həsrətində olduğu torpağın onlara verilməsi haqqında dekret olmuşdur. Dekretə deyilirdi: «Xan, bəy, mülkədarların bütün torpağı, habelə bütün monastr, kilsə, vəqf və məscid torpaqları, bütün heyvanları və avadanlığı ilə birlikdə heç bir ödənc (açıq və ya gizli) alınmadan, torpaqdan bərabər istifadə prinsipi ilə zəhmətkeş xalqa verilir».

1920-ci il iyulun 20-dən sonra M.Hüseynov Moskvada olmuş, Rusiya ilə Azərbaycan arasındakı münasibətləri aydınlaşdırmış, hər iki sovet respublikası arasında qarşılıqlı münasibətləri nizama salmağa, Şərqdə görüləcək işlərin planını hazırlayıb əlaqələndirməyə çalışmışdır. O, yuxarıdakı məsələlər haqqında V.İ.Lenin və G.Çiçerin ilə hərtərəfli söhbət etmişdir. M.Hüseynov eyni zamanda III İnternasionalın 29-31 iyul tarixində Moskvada keçirilən iclaslarında iştirak etmişdir.

1920-ci il sentyabrın 17-də Bakıda Şərq xalqlarının I qurultayı çağırıldı. Qurultayda Avropa və Asiya ölkələrinin 1900-ə yaxın nümayəndəsi iştirak etdi. M.Hüseynov qurultayın nümayəndəsi olmuş və fəaliyyətində yaxından iştirak etmişdir. Qurultay özünün daim fəaliyyət göstərəcək icraiyyə orqanını – Təbliğət və Fəaliyyət Şurasını seçdi. Onun tərkibinə N.Nərimanov, S.Kirov, G.Orcoqidze, M.Sübhi, Heydər Əmioğlu, Y.Stasova və b. ilə yanaşı M.Hüseynov da daxil oldu.

1920-ci il oktyabrın 2-də Bakı Sovetinin sessiyası keçirildi. Sessiyanın gündəliyində birinci məsələ xalq xarici işlər komissarının «Çevriliş zamanından Sovet Azərbaycanının xarici siyasəti haqqında» məruzəsi idi. Bu məsələ haqqında M.Hüseynov geniş və ətraflı məlumat vermişdir. O, məruzəsində Sovet Azərbaycanının yaxın qonşuları olan Gürcüstan və Ermənistanla, Azərbaycan neftinə böyük maraq göstərən Qərb dövlətləri ilə apardığı siyasi münasibətlərdən ətraflı danışmışdır. Eyni zamanda qeyd etmişdir ki, Tiflisdə olarkən ona Antanta dövlətlərinin nümayəndələri yaxınlaşmış və Azərbaycan üçün çox xeyirli mal mübadiləsi təklif etmişlər. Onlar Azərbaycan mazutunun əvəzində qatar, vaqon, sistem və s. verməyə hazır olduqlarını bildirmişlər. M.Hüseynov məruzəsində demişdir: «Bütün məsələ ondadır ki, biz öz neftimizə ancaq əmtəə kimi baxmırıq. Yox. Neft indi bizim qüdrətimizdir, ... tək cə mal əldə etməyə deyil, cənab imperialistlərə şərtlərimizi qəti surətdə təklif etməyə imkan verir».

1921-ci il mayın 6-19-da I Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı oldu. M.Hüseynov qurultayın Rəyasət Heyətinə seçilmiş və qurultayın gündəliyinin 6-cı məsələsinə dair – «Xarici siyasət haqqında»

məruzə etmişdir. O, məruzəsində bildirmişdir ki, Azərbaycan İnqilab Komitəsi çevrilişin ilk günündən Sovet Rusiyası ilə birlikdə Antantanın simasında bütün imperialistlərə qarşı mübarizə aparacağını bəyan etmişdir. Sovet Rusiyası indi bizə köməklik göstərir, biz də inqilabı müdafiə etmək məqsədi ilə borcumuzu yerinə yetirərək Sovet Rusiyasına neft göndəririk. Avropanın Litva, Estoniya, Almaniya, İtaliya, Finlandiya və s. ölkələri ilə dostluq müqaviləsi bağlanmışdır və demək olar ki, müstəqilliyimizi tanıyırlar.

1920-ci il mayın 14-də M.Hüseynov Bakıdakı İran, Hollandiya, İsveç, Danimarka, sonra isə Litva və Estoniya nümayəndələri ilə görüşərək Sovet Azərbaycanının onlarla hərtərəfli əlaqələr qurmağa hazır olduğunu bildirmişdir.

M.Hüseynov xalq xarici işlər komissarı kimi bir sıra dövlətlərə məktub, nota və teleqramlar göndərmiş, Tiflisdə ingilis və fransız nümayəndələri ilə əsirlərin dəyişdirilməsinə dair danışıqlar aparmış, Bakıdakı xarici ölkə nümayəndəlikləri, Azərbaycanın xaricdəki nümayəndəlikləri ilə yazışmalar aparmışdır. Bununla belə, onun xalq xarici işlər komissarı işlədiyi müddətdə Azərbaycanın xarici ölkələrdəki nümayəndəlikləri ləğv edilmiş, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici dövlətlərin nümayəndəlikləri respublikadan çıxarılmışdır.

M.Hüseynov I Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında Azərbaycan MİK üzvü seçilmiş və Azərbaycan MİK-in mayın 21-də keçirilmiş I sessiyasında Azərbaycan XKS tərkibinə daxil olmuş, xalq xarici işlər komissarı və Ali İqtisadi Şuranın sədri təsdiq edilmişdir.

M.Hüseynov bu dövrdə Azərbaycanın əsas siyasi rəhbərlərindən biri kimi respublikada sovet hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi, sosialist tədbirlərinin həyata keçirilməsi, yeni sovet iqtisadiyyatı və mədəniyyətinin yaradılması uğrunda var qüvvəsi ilə çalışmışdır.

Azərbaycan MİK 1922-ci il 15 may tarixli qərarı ilə XXİK-i ləğv etdi. Azərbaycan XKS isə iyunun 21-də bu barədə müvafiq qərar qəbul etdi.

1922-ci ildə Moskvaya çağırılmış M.Hüseynov RSFSR milli işlər komissarının müavini vəzifəsində çalışmışdır.

1922-1929-cu illərdə M.Hüseynov bir sıra rəhbər vəzifələrdə çalışmışdır. O, ZSFSR XKS sədrinin müavini, xarici işlər komissarı, maliyyə komissarı olmuşdur. M.Hüseynov bu vəzifələrdə Zaqafqaziya respublikalarının sənayesinin, kənd təsərrüfatının inkişaf etməsi, maliyyə cəhətdən möhkəmlənməsi sahəsində xeyli əmək sərf etmiş və özünü böyük və bacarıqlı təşkilatçı kimi göstərmişdir. M.Hüseynov bu dövrdə Zaqafqaziyada ağır sənayenin və kimya sənayesinin inkişaf etdirilməsinə böyük diqqət yetirmişdir. O, qeyd edirdi ki, kənd təsərrüfatının səmərələşdirilməsi, yeni fabrik və zavodların tikilməsi kimya sənayesinin inkişafından asılıdır.

ÜİK(b)P MK M.Hüseynovu Moskvaya çağırmış və onu rəhbər partiya işinə göndərmişdir. O, 1931-1934-cü illərdə Tacikistan Kommunist Partiyası MK-nın birinci katibi vəzifəsində çalışmışdır. Tacik xalqı birinci beşillikdə sənayeləşmə sahəsində bir sıra nailiyyətlər əldə etmişdir. Tacik xalqının bu müvəffəqiyyətlərində M.Hüseynovun da zəhməti böyük olmuşdur. O, Tacikistanın mərkəzi Stalinabadın elektrikləşdirilməsi və radiolaşdırılmasında, kollektivləşmənin genişlənməsində, savadsızlığın ləğvində xeyli iş görmüşdür.

M.Hüseynov ömrünün son illərində Moskvada işləmişdir. 1934-1937-ci illərdə o, RSFSR Xalq Maarif Komissarlığında qeyri-rus natamam və orta məktəblər idarəsi rəisinin müavini işləmişdir. O, SSRİ-də sənayeləşmə və kollektivləşmənin başa çatdığı bir dövrdə savadsızlığın tamamilə ləğv edilməsi və ümumi yeddi illik təhsil sisteminə keçilməsi, yeni-yeni məktəblərin açılması sahəsində əzmlə çalışmışdır.

M.Hüseynov dəfələrlə AK(b)P MK, ÜİK(b)P MK Zaqafqaziya Ölkə Komitəsi, Orta Asiya bürolarının, Azərbaycan, ZSFSR, Tacikistan, SSRİ MİK üzvü, plenum, konfrans, sessiya və qurultayların nümayəndəsi olmuşdur.

M.Hüseynov 1937-ci ildə repressiya edilərək öldürülmüşdür.

- Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət arxivi. F.1, s.122, iş 206; F.268, s.23, iş 182, 185, 186.
- Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, f. 28, s.1, iş 1; f. 411, s.4, iş 43.
- Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti uğrunda fəal mübarizlər. Bakı, 1958.
- Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin öçerkləri. Bakı, 1964.
- Azərbaycan tarixi. C.3. H.1. Bakı, 1973.
- «Azərbaycan gəncləri» qəzeti, 1984, 26 aprel, №50.
- Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin öçerkləri. Bakı, 1986.
- Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. C.X. Bakı, 1987.
- «Bakinskiy raboçiy» qəzeti, 1921, 8 may, № 102, 13 may, №107; 20 may, №113; 23 may, №115.
- «Kommunist» qəzeti, 1920, 16 avqust №89; 6 oktyabr, №130.
- İbrahimov Z. V.İ.Lenin və Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi, Bakı, 1970.
- Qasımov M. Azərbaycan-Türkiyə diplomatik – siyasi münasibətləri (aprel 1920-ci il - dekabr 1922-ci il). Bakı, 1998.
- Qasımov M. Xarici dövlətlər və Azərbaycan (aprel işğalından SSRİ yaradılana qədərki dövrdə diplomatik-siyasi münasibətlər). Bakı, 1998.
- Nariman Narimanov. İzbrannie proizvedeniə. T.2.Bakı, 1989.

Mahmud İsmayıl oğlu Əliyev
noyabr 1943 – sentyabr 1944
SSRİ xalq xarici işlər
komissarının müavini
sentyabr 1944 – 24 sentyabr 1958

Azərbaycanın görkəmli diplomatlarından söz düşdükdə Mahmud Əliyevin adı böyük hörmətlə çəkilir.

Mahmud İsmayıl oğlu Əliyev 1908-ci ildə Bakı şəhərində qulluqçu ailəsində anadan olmuşdur. O, 1926-cı ildə Bakıda orta məktəbi, 1931-ci ildə isə Azərbaycan Tibb İnstitutunun müalicə fakültəsini bitirmiş, gənc həkim kimi hökumət tərəfindən əlaçılar sırasında Azərbaycan rayonlarına işə göndərilmişdir.

1931-1936-cı illərdə Kəlbəcər və Cəbrayıl rayonlarında poliklinika müdiri, rayon xəstəxanasının baş həkimi, rayon səhiyyə şöbəsinin müdiri və s. vəzifələrdə çalışmış və özünü bacarıqlı həkim, səhiyyə təşkilatçısı kimi göstərmişdir. Cəbrayıl rayonunda dörd il işlədiyi müddətdə Rayon İcraiyyə Komitəsi Rəyasət Heyətinin üzvü olmuşdur.

1932-ci ildə Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsi sərhəd qoşunlarının birində həkim işləmişdir.

1936-cı ildə Xalq Səhiyyə Komissarlığının qərarı ilə elmi iş üçün rayondan çağırılmışdır.

1936-1938-ci illərdə Azərbaycan Tibb İnstitutunun aspiranturasında oxumuş, Azərbaycan SSR Xalq Səhiyyə Komissarlığı tibbi təhsil, elm və ali məktəb idarəsinin rəisi, Bakı səhiyyə şöbəsinin müdiri olmuşdur. 1937-ci ildə Naxçıvan MSSR Naxçıvan rayonundan SSRİ Ali Sovetinə keçirilən ilk seçkilərdə İttifaq Sovetinə deputat seçilmişdir.

1938-1943-cü illərdə M.Əliyev Azərbaycan Tibb İnstitutunun rəhbəri işləmişdir. O, bu vəzifədə elmi-tədqiqat, tələbələr arasında tərbiyə işinin və təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsi sahəsinə böyük diqqət vermişdir.

M.Əliyev 1943-1944-cü illərdə Azərbaycan K(b)P MK-nın ali və orta məktəblər şöbəsinə başçılıq etmiş və SSRİ xalq xarici işlər komissarının müavini vəzifəsində işləmişdir.

1944-cü il yanvarın 28-dən fevralın 1-dək keçirilmiş SSRİ Ali Sovetinin X sessiyasının qəbul etdiyi qanunlara əsasən xarici dövlətlərlə bilavasitə əlaqə saxlamaq, beynəlxalq əlaqələri daha da genişləndirmək və artırmaq məqsədi ilə müttəfiq respublikalarda Xalq Xarici İşlər Komissarlıqları təşkil edilməyə başlandı. Bu dövrdə Azərbaycan Xalq Xarici İşlər Komissarlığı yaradılmış və onun ilk komissarı M.Əliyev təyin edilmişdir. M.Əliyev ömrünün son gününə kimi Azərbaycan SSR xarici işlər naziri vəzifəsində çalışmışdır. O, bu vəzifədə Azərbaycan Respublikasının səlahiyyətli nümayəndəsi kimi bir sıra ölkələrlə iqtisadi və mədəni əlaqələrin yaradılmasında, beynəlxalq toplantı və müşavirələrdə SSRİ nümayəndə heyətlərinin tərkibində iştirak etmişdir.

Lakin bu illərdə Xarici İşlər Nazirliyi yalnız formal olaraq fəaliyyət göstərmiş, demək olar ki, real səlahiyyətləri olmamışdır.

M.Əliyev Azərbaycan xarici işlər naziri olmaqla yanaşı 1950-1953-cü illərdə Azərbaycan SSR səhiyyə naziri, 1953-1958-ci illərdə isə Azərbaycan Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun direktoru olmuşdur. O, Azərbaycanda səhiyyə işinin təşkili, yeni-yeni xəstəxana, poliklinika və s. səhiyyə ocaqlarının açılması, onların bilikli və bacarıqlı kadrlarla təmin edilməsi və gənc həkimlərin bilik və təcrübəsinin artırılması sahəsində xeyli iş görmüşdür.

M.Əliyev tutduğu vəzifədən asılı olmayaraq xalqına namusla, vicdanla və təmənnəsiz xidmət etmiş, bütün bilik və bacarığını, qüvvəsini Azərbaycanın daha da tərəqqisi və səadəti üçün sərf etmişdir. Özünü bacarıqlı, mədəni və qayğıkeş rəhbər kimi göstərmişdir.

M.Əliyev xidmətlərinə görə Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni, iki dəfə Şərəf nişanı ordeni və müxtəlif medallarla təltif edilmişdir.

Ona eyni zamanda Fövqəladə və Səlahiyyətli səfir dərəcəsi və Azərbaycanın əməkdar həkimi fəxri adı verilmişdir.

M.Əliyev SSRİ Ali Sovetinin, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatı, plenum, konfrans, qurultay və sessiyaların nümayəndəsi olmuşdur.

M.Əliyev 1958-ci il sentyabrın 24-də Bakı şəhərində vəfat etmiş və Fəxri xiyabanda dəfn edilmişdir.

- Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi. F.1,s. 405, iş 3167.
- Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. C.IV. Bakı, 1980.
- Qasımov M. Azərbaycan Respublikası dünya meridianlarında (mədəni əməkdaşlıq). Bakı, 1992.
- «Kommunist» qəzeti, 1937, 29 oktyabr, № 250; 22 noyabr, № 269; 16 dekabr, № 289; 1938, 23 avqust, №195; 12 dekabr, №285; 1958, 25 sentyabr, №226.

Tahirə Əkbər qızı Tahirova
aprel 1959 – 23 noyabr 1983

Azərbaycanın görkəmli ictimai, siyasi və dövlət xadimlərindən biri Tahirə Əkbər qızı Tahirova olmuşdur. O, 1913-cü il noyabrın 7-də Zakaspi vilayətinin (Türkmənistan) Bayraməli şəhərində müəllim ailəsində anadan olmuşdur.

1920-ci ildə Tahirovlar ailəsi Bakıya köçmüşdür. Tahirə xanım Bakıda məktəbə getmiş və 1929-cu ildə onu müvəffəqiyyətlə bitirərək Azərbaycan Neft İnstitutunun nəzdindəki fəhlə fakültəsinə daxil olmuşdur. 1935-ci ildə Azərbaycan Neft İnstitutunun dağ-mədən fakültəsinə fərqlənmə diplomu ilə bitirmiş və Azərbaycan Elmi-Tədqiqat İnstitutuna elmi işçi göndərilmişdir.

Sovet Azərbaycanının 15 illiyinin təntənə ilə qeyd edilməsi münasibəti ilə 1936-cı ilin yanvarında Moskvada sovet partiya və hökumət rəhbərləri Azərbaycan nümayəndə heyətini qəbul etmişdilər. Onlar arasında gənc neft mühəndisi T.Tahirova da var idi. Bakıya qayıtdıqdan sonra elmi işi bir kənara qoyub bilavasitə istehsalatda çalışmağa başlamışdır. 1936-1937-ci illərdə o, gənc neft mühəndisi kimi Bakının neft mədənlərində çalışmışdır.

T.Tahirova 1937-1940-cı illərdə Azərbaycan Sənaye İnstitutunun Neft yataqlarının istismarı kafedrasının aspirantı və asistenti olmuşdur.

1940-1942-ci illərdə Azərbaycan Elmi-Tədqiqat İnstitutunda çalışmış və respublika neft sənayesinin tərəqqisi, yeni-yeni elmi nailiyyətlərin və səmərəli təkliflərin, ixtiraların tətbiqi sahəsində xeyli iş görmüşdür.

İstehsalatda və elmi işdə təcrübə qazanan T.Tahirova partiya işinə irəli çəkilmişdir. O, 1942-1949-cu illərdə Azərbaycan K(b)P MK neft şöbəsi müdirinin müavini, MK katibinin neft üzrə müavini, Azərbaycan K(b)P Bakı Komitəsinin kadrlar üzrə katibi olmuşdur. T.Tahirova bu vəzifələrdə Azərbaycan neft sənayesinin hərtərəfli inkişafı, neft trestləri və mədənlərinin, neftayırma zavodlarının öhdəliyinə düşən vəzifələri və dövlət planlarını vaxtılı-vaxtında yerinə yetirməsi, «Azneft» birliyinin işgüzar, bacarıqlı mütəxəssislərlə – rəhbər işçilərlə, mühəndis-texniklərlə, ustalarla təmin edilməsi və düzgün yerləşdirilməsi, yeni-yeni təşəbbüs və yarışların tətbiqi, Bakının bəzi rayonlarının kadr şöbəsinin hesabatlarını müzakirə etmiş müşavirələrin keçirilməsi və onların müəyyənəndirilməsi sahəsində var qüvvəsi ilə çalışmışdır.

Azərbaycan xalqına və dövlətinə xidmətdən usanmayan T.Tahirova müsəlman dini ayinlərinə riayət etdiyini Azərbaycan K(b)P MK və hökumətindən gizlətdiyi üçün partiya töhməti almış və bütün vəzifələrindən götürülmüşdür. O, yenidən elmi-tədqiqat və müəllimlik işinə qayıdaraq 1949-1954-cü illərdə Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutunun Neft və qaz yataqlarının istismarı kafedrasının müəllimi işləmiş və gənc neftçi kadrların yetişdirilməsində fəaliyyət göstərmişdir. O, müəllimliklə yanaşı, dərs yükünün çoxluğuna baxmayaraq, «Orconikidzeneft» trestinin 8-ci mədəni üzrə tədqiqat işi apararaq 1953-cü ildə namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmiş və texniki elmlər namizədi elmi dərəcəsinə almışdır. Eyni zamanda o, 1954-cü ilin iyununda qiyabi olaraq Sov.İKP MK yanında Ali Partiya məktəbini bitirmişdir.

1954-1957-ci illərdə T.Tahirova Azərbaycan Həmkarlar İttifaqı Şurasının sədri olmuşdur. O, respublikada həmkarlar təşkilatlarının çoxalması və üzvlərinin sayının artması, istehsalatla əlaqələrinin daha da genişlənməsinə bilavasitə rəhbərlik etmiş, səmərəli təkliflərin və ixtiraların istehsalata tətbiqi, yarışların və zərbəçilik hərəkatının genişləndirilməsi, əhalinin sosial vəziyyətinin və istirahətinin yaxşılaşdırılması sahələrinə böyük diqqət vermişdir.

T.Tahirova 1957-1963-cü illərdə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Dövlət Elm və Texnika Komitəsinin sədri və Dövlət Elmi-Tədqiqat İşlərini Əlaqələndirmə Komitəsinin sədri vəzifələrində çalışmışdır. O, bu vəzifələrdə çalışdığı zaman elmin istehsalatla əlaqələrinin artmasına, yeni texnika və texnologiyaların bilavasitə istehsalata tətbiq olunmasına, istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılması və

mexanikləşdirilməsinin genişləndirilməsinə xeyli dərəcədə nail olmuşdur. Eyni zamanda yeni texnika və texnologiyaların işlənilib hazırlanması məsələləri ilə şəxsən məşğul olmuşdur.

1959-1983-cü illərdə o, Azərbaycan SSR xarici işlər naziri və Nazirlər Soveti sədrinin müavini (1963-1968) işləmişdir. T.Tahirova xarici işlər naziri kimi Azərbaycanın xarici ölkələrlə iqtisadi, elmi-texniki və mədəni əlaqələrinin ildən-ilə genişləndirilməsində, respublikanın sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin SSRİ-nin xaricdəki ticarət-sənaye sərği və yarmarkalarında öz mallarını nümayiş etdirməsində, Bakıda Bolqarıstan, Macarıstan, ADR, ABŞ və s. ölkələrin ixtisaslaşdırılmış sərgilərinin, Fransa, Danimarka, Portuqaliya, Avstriya və İtaliyada isə Azərbaycanın timsalında SSRİ günlərinin keçirilməsində, xarici diplomatlarla danışıqlar aparılmasında, eyni zamanda BMT Baş Assambleyasının XII, XXIII, XXX sessiyalarında sovet nümayəndə heyətləri tərkibində iştirak etmişdir. O, dünya ölkələrinin bu ali məclisində diplomat kimi iştirak etmiş ilk azərbaycanlı qadın olmuşdur. T.Tahirova 1960-cı ildə SSRİ nümayəndə heyətlərinin tərkibində Hindistan, Birma, İndoneziya, Əfqanıstanda, 1961-1962-ci illərdə isə SSRİ Qadınlar Komitəsi nümayəndə heyətlərinin tərkibində Tunis, Türkiyə və Əlcəzairdə olmuşdur.

70-80-ci illərdə Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi, mədəni, elmi-texniki və b. əlaqələri xeyli artdı, coğrafiyası daha da genişləndi. Moskvanın vasitəsi və ciddi nəzarəti altında həyata keçirilən bu əlaqələrə bilavasitə Azərbaycan KP MK və Beynəlxalq əlaqələr şöbəsi rəhbərlik edirdi. Həmin illərdə Azərbaycanda bir sıra beynəlxalq tədbirlər keçirildi.

T.Tahirova deputatı kimi SSRİ Ali Sovetinin, Azərbaycan Ali Sovetinin sessiyalarında, Azərbaycan Kommunist Partiyası Bakı Komitəsinin plenumlarında, konfranslarında iştirak etmiş, Azərbaycan Ali Soveti Rəyasət Heyətinin, AKP MK üzvü seçilmişdir.

T.Tahirova Azərbaycanın ictimai həyatında fəal iştirakına görə hökumət tərəfindən Lenin ordeni, 5 dəfə Qırmızı Əmək Bayrağı, Şərəf nişanı, Xalqlar dostluğu ordenləri və bir çox medallarla təltif edilmişdir.

1991-ci il oktyabrın 26-da Bakıda vəfat etmiş və Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

- Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi, f.1,s.80, iş 811.
- Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatları. Səkkizinci çağırış. Bakı, 1973.
- Azərbaycan SSR Ali Sovetinin növbədənənar yeddinci sessiyası. Stenoqrafik hesabat. Bakı, 1980.
- «Kommunist» qəzeti, 1969-1983-cü illər.
- Qasımov M. Bəşəriyyətin sağ qalması naminə. Bakı, 1991.
- Qasımov M. Azərbaycan Respublikası dünya meridianlarında (mədəni əməkdaşlıq). Bakı, 1992.

Elmira Mikayıl qızı Qafarova
1 dekabr 1983 – 22 dekabr 1987

Azərbaycanın ictimai, siyasi və dövlət xadimlərindən biri Elmira Mikayıl qızı Qafarova olmuşdur. E.Qafarova 1934-cü il martın 1-də Bakıda qulluqçu ailəsində anadan olmuşdur. 1953-cü ildə orta məktəbi müvəffəqiyyətlə, 1958-ci ildə isə Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. O, Universitetdə oxuduğu zaman ən fəal tələbələrdən olmuş və Azərbaycan Dövlət Universitetinin komsomol komitəsinin katibi vəzifəsində işləmişdir.

1958-1961-ci illərdə E.Qafarova ADU-nun aspirantı olmuş və namizədlik dissertasiyasını müdafiə edib filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsinə almışdır.

E.Qafarova 1961-1962-ci illərdə Azərbaycan KP MK-da elm və ali məktəblər şöbəsində təlimatçı, 1961-1962-ci illərdə isə Azərbaycan Lenin Kommunist Gənclər İttifaqının katibi vəzifələrində çalışmışdır. Tezliklə respublika gəncləri arasında böyük hörmət və nüfuz qazanan E.Qafarova Azərbaycan LKGİ-nin birinci katibi seçilmişdir. O, bu vəzifədə 1966-1970-ci illərdə işləmişdir. E.Qafarova bu məsul vəzifədə Azərbaycan gənclərinin həyatda, təhsildə, istehsalatda bilik və bacarıqlarının artırılması, inkişaf etdirmələri sahəsində xeyrli zəhmət çəkmişdir.

E.Qafarova 1970-1971-ci illərdə Azərbaycan KP MK mədəniyyət şöbəsi müdirinin müavini, 1971-1980-ci illərdə isə Azərbaycan KP Bakı Komitəsinin ideologiya katibi olmuşdur. O, bu vəzifədə Bakı şəhərinin abadlaşdırılması, yaşıllaşdırılması, fəhlələrin, xüsusən gənc fəhlələrin partiyanın ideoloji mübarizəsinə cəlb edilməsi sahəsində xeyli iş görmüşdür.

1980-1983-cü illərdə Azərbaycan SSR maarif naziri vəzifəsində çalışmış E.Qafarova Azərbaycanda maarifçiliyin yayılmasında, məktəb şəbəkələrinin çoxaldılmasında, savadlı, bilikli, təcrübəli müəllimlərlə təmin olunmasında, uşaqların təhsilə cəlb edilməsində yaxından iştirak etmiş, bir sıra məktəb olimpiadalarının əsas təşkilatçısı olmuşdur.

E.Qafarova 1983-1987-ci illərdə Azərbaycan SSR xarici işlər naziri vəzifəsini daşımışdır. E.Qafarova xarici işlər naziri kimi Azərbaycanın Avropa, Asiya və Afrikanın bir sıra ölkələri ilə siyasi, ictimai və mədəni əlaqələrinin genişləndirilməsi, bir-birinə nümayəndələr göndərməsi sahəsində, beynəlxalq müşavirə, konfrans və sessiyalarda yaxından iştirak etmişdir. O, 1984-cü ilin oktyabrında BMT Baş Məclisinin XXXIX sessiyasının və onun komitələrinin iclaslarında iştirak və çıxış etmişdir. BMT Baş Məclisinin XXXIX sessiyasının üçüncü komitəsinin nümayəndələri irqçilik və irqi ayrı-seçkilik qalıqlarının kökünü kəsmək məsələlərini müzakirə etmişlər. Diskussiyada birinci çıxış edən E.Qafarova irqi ayrı-seçkiliyi kəskin tənqid edərək demişdir: «Bütün sahələrdə irqi ayrı-seçkiliyi şirnikləşdirənlər hansı demokratiyadan, hansı vətəndaşlıq hüquqlarından, siyasi və ya sosial-iqtisadi hüquqlardan danışa bilərlər».

E.Qafarova üçüncü komitənin «Beynəlxalq gənclər ili: iştirak, inkişaf və sülh» diskussiyasında çıxış edərək demişdir: «Gənclərin işsizliyi və qeyri-hüquqi vəziyyəti problemi bir sıra ölkələrdə ağır problemdir. Çox vaxt gənclər irqçiliyin, aparteidin və irqi ayrı-seçkiliyin obyektinə olurlar, onların əsas siyasi və sosial-iqtisadi hüquqları kobud şəkildə tapdalanır... BMT bunların həllinə daim diqqət yetirməlidir».

1987-1989-cu illərdə E.Qafarova Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini vəzifəsində çalışmışdır. O, bu vəzifədə də humanitar sahələrə – elm, mədəniyyət, maarif sahələrinə rəhbərlik etmişdir.

Məsul vəzifələrdə inam və xalqa sədaqətlə, pillə-pillə addımlayan E.Qafarova 1989-1990-cu illərdə Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri olmuşdur. O, Rəyasət Heyətinin sədri kimi bir sıra iqtisadi və siyasi əhəmiyyətli sərəncam və qərarlarının verilməsində fəal iştirak etmişdir. 1989-cu il dekabrın 30-da Gəncə şəhərinin adının bərpa olunması və 1990-cı il martın 13-də Azərbaycan xalqının milli bayramı olan Novruz bayramının rəsmən qeyd edilməsi haqqında fərmanları E.Qafarova imzalamışdır.

Azərbaycanın siyasi və ictimai vəziyyətinin ağır və gərgin dövründə, erməni silahlı qüvvələrinin torpaqlarımızı işğala başladığı bir vaxtda sovet qoşunları 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Bakıya soxularaq dinc adamları qətlə yetirdi. Bu vaxt E.Qafarova sovet rəhbərliyinin törətdiyi bu qanlı cinayətə etiraz bəyanatı ilə çıxış etmiş və onun haqqında həqiqəti tezliklə bütün ölkələrə yaymağa başlamışdır. Həmin bəyanatda deyilirdi: «SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti tərəfindən respublikamızın Bakı şəhərində fəvqəladə vəziyyət elan edilməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan xalqı, respublikanın bütün vətəndaşları adından qəti etirazımı bildirirəm... Tam məsuliyyət hissi ilə bildirmək istəyirəm ki, Azərbaycan SSR ali dövlət hakimiyyət və idarə orqanları SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin belə bir qərarının qəbul olunmasına razılıq verməmişlər. Tökülən qan üçün bütün məsuliyyət bu qərarı qəbul etmiş və bilavasitə onun icrasını təmin etmiş SSRİ orqanları və onların vəzifəli şəxslərinin üzərinə düşür». Bu şəxsi bəyanatı ilə kifayətlənməyən E.Qafarova 160 deputatın müraciəti ilə 1990-cı il yanvarın 21-22-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin fəvqəladə sessiyasını çağırdı və ona başçılıq etdi. Sessiya yanvarın 22-də E.Qafarovanın imzası ilə «SSRİ Ali Sovetinə, müttəfiq respublikaların Ali Sovetlərinə, Sovet İttifaqı xalqlarına, dünyanın bütün ölkələrinin parlamentlərinə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatına Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Müraciəti»ni qəbul etmişdir. Müraciətdə deyilirdi: «Bakının və bütün Azərbaycanın dinc əhalisinə qarşı misli görünməmiş dəhşətli cinayət törədilir. Helsinki və Vyana müqavilələrinin sənədlərini imzalayan... hüquqi dövlət yaratmaq iddiasında olan sovet dövləti qanunları tapdalayaraq... SSRİ Ali Sovetinin sanksiyası və respublikanın ali hakimiyyət orqanlarının razılığı olmadan yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Azərbaycana qarşı təcavüz etmişdir... müxtəlif silah növlərindən (tanklardan, zirehli transportyorlardan, avtomat silahlardan, hərbi aviasiya və donanmadan) istifadə edərək elan olunmadan Bakı şəhərinə, ... respublikanın digər rayonlarına hücum edib dinc əhalini, Bakıda fəvqəladə vəziyyətin elan olunmasına və şəhərə qoşun hissələrinin girməsinə etiraz edənləri amansızcasına qırılmışlar. Yüzlərlə ölənlər, minlərlə yaralanan və itkin düşənlər var...

Azərbaycan SSR Ali Soveti ölkə və dünya ictimaiyyətinə müraciət edərək onları Azərbaycan torpağında törədilmiş bu milli qırğın aktını pisləməyə çağırır».

1990-cı ilin mayından respublikada prezident idarəçiliyinə keçildi, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti və onun sədri vəzifəsi ləğv olundu. E.Qafarova deputatlar tərəfindən yekdilliklə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sədri seçildi. O, 1990-1992-ci illərdə Azərbaycan Ali Sovetinə sədrlik etmişdir. E.Qafarova yaranmış ağır şəraitə baxmayaraq, Ali Sovetin sessiyalarını müntəzəm çağırır, qoyulan məsələlərin həllinə və respublikanın tam müstəqil olmasına, beynəlxalq aləmdə tanınmasına və nüfuzunun artmasına çalışırdı. E.Qafarova Ali Sovetin sədri olduğu dövrdə Azərbaycan xalqı üçün tarixi əhəmiyyətli qərarlar qəbul olunmuş və hadisələr baş vermişdir. Məsələn, 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin elan edilməsi; oktyabrın 29-da onun müstəqilliyinin tanınması haqqında «Dünya birliyinin üzvü olan dövlətlərin parlament və hökumətlərinə Ali Sovetin müraciəti»; 1992-ci il martın 2-də Azərbaycan Respublikasının BMT-də qəbul edilməsi və s.

E.Qafarova dəfələrlə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatı, Azərbaycan KP MK və Bakı Komitəsinin üzvlüyünə namizəd və üzvü, ÜİLKGİ MK və ALKGİ MK üzvü olmuşdur. Azərbaycan Ali Sovetinin sessiyalarında, Azərbaycan KP və Bakı Komitəsinin, ÜİLKGİ və ALKGİ-nin plenum, konfrans və qurultaylarında iştirak etmişdir.

O, bir ictimai və dövlət xadimi kimi iki dəfə Qırmızı Əmək bayrağı və Şərəf nişanı ordenləri ilə mükafatlandırılmışdır.

E.Qafarova 1993-cü il avqustun 1-də Bakı şəhərində vəfat etmiş və Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

- Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatları. On birinci çağırış. Bakı, 1985.
- Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Ali Sovetinin məlumatı, № 24, Bakı, 1987; №1-2, №5, Bakı, 1990;

- «525-ci qəzet», 2001, 20 dekabr.
- «Kommunist» qəzeti, 1968, 22 fevral, №44; 1970, 27 fevral, №48; 1984, 10 oktyabr, №234; 25 oktyabr, №246.
- Qafarova E. Amerika görüşləri. Bakı, 1986.
- Qasımov M. Bəşəriyyətin sağ qalması naminə. Bakı, 1991.
- Qasımov M. Azərbaycan Respublikası dünya meridianlarında (mədəni əməkdaşlıq). Bakı, 1992.
- Qasımov O. Bizim və sizin Balaxanı. Bakı, 2002.

Hüseynağa Musa oğlu Sadıqov

27 yanvar 1988 - may 1992

Azərbaycanın görkəmli diplomatlarından biri Hüseynağa Sadıqovdur.

1940-cı il martın 14-də Bakı şəhərində anadan olmuşdur. 1958-ci ildə Bakı şəhər 132№-li orta məktəbi bitirmişdir. 1958-1963-cü illərdə M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Xarici Dillər İnstitutunun alman dili şöbəsində təhsil almışdır. 1962-ci ildən «İnturist»də işlər idarəsinin müavini, 1970-ci ildən Azərbaycan KP MK xarici əlaqələr şöbəsində təlimatçı, 1974-cü ildən Almaniya Demokratik Respublikasının Leypsiq şəhərində SSRİ konsulluğunda vitse-konsul, 1980-ci ildən ADR-in Rostok şəhərində SSRİ konsulluğunda konsul olmuşdur.

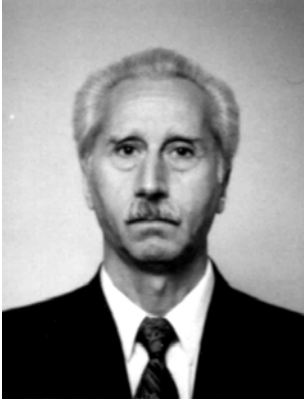
1988-ci il yanvarın 27-dən 1992-ci ilin may ayınadək Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri vəzifələrində işləmişdir. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonrakı ilk yeddi ayda xarici işlər naziri olmuş, onun tanınması, ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrinin qurulmasından ötrü böyük səylər göstərmişdir.

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra Xarici İşlər Nazirliyi yenidən qurulmağa başladı, yeni idarə və şöbələr yaradıldı. Azərbaycanın müstəqilliyini de-fakto olaraq bir çox dövlətlər tanımağa başladı. Bir sıra dövlətlər Azərbaycanda, o cümlədən Azərbaycan Respublikası bir sıra dövlətlərdə səfirlik və konsulluqlarını açdı. Azərbaycan beynəlxalq və regional təşkilatlara üzv olmağa başladı. Azərbaycan Respublikası İslam Konfransı Təşkilatına, BMT-yə və b. üzv oldu. İran, Türkiyə və b. ölkələrlə bir sıra ikitərəfli müqavilələr imzalandı. H.Sadıqov 1992-ci ilin iyununda Azərbaycan Respublikasının AFR, İsveçrə, Hollandiya və Lüksemburqda Fövqəladə və Səlahiyyətli səfiri təyin edilmişdir. O, Azərbaycanın Avropa ölkələrində ilk səfiri olmuşdur. Azərbaycanla AFR arasında siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin və münasibətlərin təşkili və inkişafı üçün xeyli səy göstərmişdir. Bir səfir kimi H.Sadıqov Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarının işğalına son qoyması məsələlərində, Dağlıq Qarabağ probleminin həllində ölkəmizin ədalətli mövqeyinin Almaniyə tərəfindən müdafiə edilməsində səmərəli fəaliyyət aparmışdır. Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyevin AFR-ə səfərinin təşkilində, Almaniyə rəhbərliyi və rəsmi dairələri, işgüzar adamları ilə görüşlərinin keçirilməsində, ikitərəfli münasibətlərə dair çoxlu sənədlərin hazırlanması və imzalanmasında yaxından iştirak etmişdir.

Almaniyadan Azərbaycana müxtəlif səviyyəli nümayəndə heyətləri səfər etmişdir. İki ölkə arasında işgüzar əlaqələr qurulmuş və inkişaf etdirilmişdir.

H.Sadıqov Almaniyə, İsveç, Hollandiya və Lüksemburqda Azərbaycan diasporasının formalaşmasına səylər etmişdir.

- Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin məlumatı, 1991-1992.
- Azərbaycanda kim kimdir? Sorğu-məlumat kitabı. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1999.
- Azərbaycan: Kim-kimdir? 2001. Bakı, Biznes aress nəşriyyatı, 2001.
- «Azərbaycan» qəzeti, 1992-2002-ci illər.
- Həsənov Ə. Azərbaycanın ABŞ və Avropa dövlətləri ilə münasibətləri (1991-1996). Bakı, 2000.
- Qasımov M. Xarici siyasət: yenidənqurma, problemlər, mülahizələr. – «Azərbaycan gəncləri» qəzeti, 1988, 13 sentyabr.
- Orucov R., Qasımov M. Beynəlxalq həyat və Sovet Azərbaycanı. – «Kommunist» qəzeti, 1989, 15 noyabr.
- Qasımov M. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1991-1995-ci illər). Bakı, 1996.

Tofiq Məsim oğlu Qasimov
may 1992 - 26 iyun 1993

Azərbaycan xalqının XX əsrin sonlarında apardığı müstəqillik uğrunda mübarizənin rəhbərlərindən, Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin yaradıcılarından biri T.Qasimov olmuşdur.

Tofiq Məsim oğlu Qasimov 1938-ci il aprelin 10-da Azərbaycan Respublikası Ağdaş rayonunun Ləki kəndində anadan olmuşdur. O, 1955-ci ildə 22 №-li Ağstafa dəmiryol orta məktəbini bitirmişdir. 1955-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinə daxil olmuş və 1960-cı ildə həmin Universitetin fizika fakültəsini nəzəri fizika ixtisası üzrə bitirmiş, təyinat əsasında Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının Fizika İnstitutunda işə başlamışdır. Orta məktəbdə və Universitetdə dərs əlaçısı, Universitetdə Stalin təqaüdcüsü olmuşdur. Aspiranturanı Leninqrad şəhərində A.F.İoffe adına Fizika-Texnika İnstitutunda «Bərk cisimlərin nəzəriyyəsi» laboratoriyasında bitirmişdir. 1969-cu ilin aprel ayında Leninqrad şəhərində SSRİ Elmlər Akademiyasının Yarımkeçiricilər İnstitutunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək fizika-riyaziyyat elmləri namizədi alimlik dərəcəsinə almışdır.

Elmi rəhbərliyi altında Fizika İnstitutunda üç namizədlik, bir doktorluq dissertasiyası müdafiə edilmişdir. 25 ümumittifaq və beynəlxalq elmi konfransda elmi məruzələrlə çıxış etmişdir. 100 elmi məqalənin müəllifidir. Onlardan 20-si Azərbaycanda, 80-i isə xarici jurnallarda çap olunmuşdur. 1987-ci ildən siyasi fəaliyyətə başlamışdır. Elmlər Akademiyasının bir qrup əməkdaşı ilə birlikdə əvvəlcə "Bakı Alimlər Klubu"nu yaratmışdır. Onun və digər qurumların əsasında sonradan Azərbaycan Xalq Cəbhəsi təşkil edilmişdir. AXC-nin Təşəbbüs qrupunun və ilk idarə heyətlərinin üzvü, sədrin xarici əlaqələr üzrə müavini, AXC Məclisinin üzvü olmuşdur. 1989-cu ildən başlayaraq deputatlarla iş aparmaq üçün dəfələrlə Moskvaya SSRİ Ali Sovetinin sessiyalarına ezam olunmuşdur. Baltik ölkələri xalq cəbhələri, Rusiya, Ukrayna və Belorusiya xalq hərəkatlarının nümayəndələri və xalq deputatları ilə sıx əlaqə saxlamışdır. Müstəqil Litva Ali Məclisinin 1-ci sessiyasında çıxış etmiş və AXC adından müstəqillik gününü təbrik etmişdir. Litva Xalq hərəkatı "Saydis" in qurultayının iştirakçısı olmuşdur.

Moskvada demokratik hərəkat və təşkilatlarının birləşdiyi "Qrajdanskoe deystvie" (Vətəndaş hərəkatı) təşkilatının Ali Şurasının üzvü seçilmişdir. 1990-cı ilin iyun ayında Praqada "Demokratiya i nezavisimost" (Demokratiya və müstəqillik) beynəlxalq təşkilatının konqresində İdarə Heyətinə üzv seçilmişdir. Moskvada Kremlin "Manej" meydanında keçirilən antikommunist mitinqlərində dəfələrlə iştirak etmiş və nitq söyləmişdir.

1990-cı ilin fevral ayında Moskvaya ezam edilmiş və 100-dən artıq xarici agentlik nümayəndələri və müxbirlərlə görüş keçirərək 20 yanvar qırğını barədə geniş məlumat vermiş, Qorbaçov başda olmaqla SSRİ rəhbərliyinin cinayətkar olduğunu dünyaya bəyan etmişdir. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetində 23 sentyabr 1989-cu ildə qəbul edilmiş "Azərbaycan Respublikasının Suverenliyi haqqında Konstitusiya Qanunu" nun müzakirəyə çıxarılmasının təşəbbüskarlarından olmuş, onun hazırlanmasında Xalq Cəbhəsinə təmsil etmiş, fəal iştirak etmiş və həmin qanunu Ali Sovetə təqdim etmək də ona tapşırılmışdır. «QKÇP» dövründə Rusiya Federasiyası Ali Sovetində və demokratik təşkilatlarla iş aparmaq üçün Moskvaya ezam edilmiş və danışıqlar aparmışdır. AXC-də «QKÇP»-ni qanunsuz dövlət çevrilişi cəhdi kimi pisləyən bəyanatın qəbul edilməsinin təşəbbüskarlarından olmuşdur.

1991-ci ilin fevral ayında Azərbaycan Respublikası Ali Sovetində yaradılmış "Müstəqil Azərbaycan" deputat blokunun sədrilərindən biri idi. Əvvəllər Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Dövlət Quruculuğu komissiyasının üzvü, sonra isə sədri olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin yaradılması ilə Dövlət Quruculuğu və Hüquq Siyasəti komissiyasının sədri seçilmişdir.

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin elan edilməsinin təşəbbüskarlarından və Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi haqqında Konstitusiya aktının müəlliflərindən biridir.

1992-ci ilin may ayında Azərbaycan Respublikası prezidentinin səlahiyyətlərini icra edən Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri, ölkənin ilk qeyri-kommunist rəhbəri İsa Qəmbərin fərmanı ilə xarici işlər naziri təyin edilmiş və 1993-cü ilin iyunun 26-dək bu vəzifədə çalışmışdır. Bu müddətdə Azərbaycanın 150-yə yaxın xarici ölkə ilə diplomatik əlaqələri qurulmuş, bəzi böyük dövlətlərin Azərbaycanda, Azərbaycanın bu dövlətlərdə səfirlikləri açılmışdır. Diplomatik dərəcələrə dair qanunlar qəbul edilmişdir.

1994-cü il mayın 31-dək Milli Məclisin Dövlət Quruculuğu və Hüquq Siyasəti komissiyasının sədri vəzifəsini aparmışdır. Mayın 31-də Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin üzvlüyündən azad edilmişdir. 1995-ci il parlament seçkilərində Azərbaycan Respublikasının millət vəkili olaraq qalmışdır. 1995-ci ilin avqustundan Müsavat Partiyası Məclisinin və Divanının üzvü olmuşdur.

Xarici işlər naziri işlədiyi müddətdə Azərbaycanın MDB-yə daxil olmaması haqqında Milli Məclisin qərar verməsinə, Qəbələ Radiolokasiya Stansiyasının bağlanması haqqında qərar vermək məqsədilə komissiya yaradılmasına baxmayaraq, Rusiya ilə normal münasibətlər qurulmasına səylər olundu, dövlətlərarası müqavilə imzalandı və bununla da Rusiya Azərbaycanın müstəqilliyini rəsmi surətdə qəbul etdi. 1992-ci il oktyabrın 12-də Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında müqavilə imzalandı. Lakin bu müqavilə ratifikasiya edilmədi.

T.Qasımov ABŞ Dövlət Departamentində dəfələrlə, bir dəfə Pentaqonda, bir neçə dəfə Konqresdə görüşlər keçirmiş və danışıqlar aparmışdır. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması haqqında ATƏM çərçivəsində danışıqlar prosesi bərpa edildi və Azərbaycanın dövlət mənafeyinə uyğun şərtlərlə aparılmağa başlandı.

Azərbaycan ATƏT, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlığı Təşkilatı, Asiya və Sakit okean Əməkdaşlığı Təşkilatına və bir çox digər təşkilatlara üzv oldu.

Azərbaycan bir çox beynəlxalq konvensiyalara, o cümlədən İnsan haqları bəyannaməsinə, Cenevrə konvensiyasına, Nüvə silahlarının yayılmaması haqqında konvensiyaya qoşuldu. Kimyəvi və baktoreoloji silahların qadağan olunması haqqında konvensiyaya T.Qasımov imza atmışdır.

BMT-nin 47-ci Baş Assambleyasında iştirak və məruzə etmişdir.

BMT Baş Katibi ilə Azərbaycanda BMT-nin nümayəndəliyinin açılması haqqında sazişi imzalamışdır. Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı kimi BMT-də əsas dövlətlərin və təşkilatların təmsilçiləri, Assambleyada iştirak edən 25 dövlətin xarici işlər nazirləri və 5 dövlətin prezidentləri ilə ikitərəfli görüşlər keçirmişdir.

1992-ci il noyabr ayında ABŞ-ın əsas sığorta təşkilatı olan OPİC-lə «Azərbaycana sərmayə qoyacaq şirkətlərin və sərmayəçilərin iqtisadi risklərinin sığortalanması» haqqında sazişi imzalamışdır. ABŞ Ticarət Palatasının sədri ilə görüş keçirmişdir. İki ölkə arasında Azərbaycanın bəzi şərtlərini nəzərdə tutan yeni ticarət müqaviləsi imzalamaq təklif olunmuş, bir müddət sonra amerikan tərəfi buna razılıq vermiş və xarici işlər nazirinin ABŞ-a ikinci səfəri zamanı bu müqavilə imzalanmışdır.

1992-ci il mayın 22-25-də Lissabonda Avropa Birliyinin «Yeni yaranmış Müstəqil Dövlətlərə İqtisadi Yardım Proqramı»nın müzakirə edildiyi sammitdə çıxış edərək «bu gün bizə iqtisadi yardımdan daha önəmlisi Avropa Birliyinin bizim əsas problemimiz olan "Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və ərazilərimizin işğal edilməsi, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası» probleminin həllində yardım etməsidir» söyləmiş və Avropa Birliyindən bu istiqamətdə dəstək istəmişdir.

Lissabon sammitində iştirak edən ABŞ Dövlət Katibi cənab Beykerlə görüş zamanı ondan Azərbaycanın haqq işinin ABŞ tərəfindən dəstəklənməsini, ATƏT çərçivəsində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli istiqamətində dayandırılmış danışıqların davam etdirilməsinə yardımçı olmasını, bu münaqişənin Rusiyanın mənafeyinə xidmət etməsi səbəbindən onun səylərinin neytrallaşdırılmasını və problemin həllini ABŞ-ın öz üstünə götürməsinə Azərbaycan dövləti adından xahiş etmişdir. Cənab Beyker ABŞ-ın problemə ciddi yanaşdığını və bu istiqamətdə gərəkli addımlar atılacağını, yalnız Azərbaycan tərəfinin də atəşkəsin saxlanmasına çalışmasını rica etmişdir.

ABŞ-ın təşəbbüsü ilə ATƏT çərçivəsində danışıqlar prosesinə başlanmış və danışıqlar Azərbaycanın maraqlarına və ATƏT-in Minsk qrupunun mandatına uyğun aparılmışdır. ATƏT-in mandatına əsasən münaqişənin tərəfləri Azərbaycan Respublikası və Ermənistan Respublikası, Dağlıq Qarabağın

azərbaycanlı əhalisi və erməni icması isə iki maraqlı tərəf kimi göstərilmişdir. İcma nümayəndələrinin işçi qrupların və Minsk qrupunun toplantılarında iştirak etmək və öz fikirlərini söyləmək hüququ olsa da, səsvermə hüququ olmamışdır.

Kəlbəcərin işğalına qədərki danışıqlarda ATƏT-in mandatına uyğun olaraq Minsk qrupunun vəzifələri əsasən aşağıdakılardan ibarət idi: Şuşanı erməni yaraqlılarından təmizləmək, dinc əhalinin daimi yaşayış yerlərinə dönməsini təmin etmək və oraya beynəlxalq nəzarətçilər gətirmək; Laçını erməni silahlı dəstələrindən təmizləmək, dinc əhalinin daimi yaşayış yerlərinə dönməsini təmin etmək və oraya beynəlxalq nəzarətçilər gətirmək; Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa edildikdən sonra Minsk konfransını çağıraraq Dağlıq Qarabağın statusu məsələsini müzakirə etmək.

1993-cü il fevralın 29-da Romada ATƏT çərçivəsində aparılan danışıqların ikinci mərhələsinin yekunu olaraq ATƏT çərçivəsində bir komissiyanın yaradılması «Dağlıq Qarabağda yerləşdirilmiş ağır silahların mənsəyinin araşdırılması və onların yararsız hala gətirilərək məhv edilməsi haqqında» sazişi xarici işlər naziri T.Qasimov və Ermənistan xarici işlər nazirinin birinci müavini Libaridyan imzalamışlar. Sonradan danışıqlar İsveçin Cenevrə şəhərində daha iki mərhələdə davam etdirildi. Bu danışıqların nəticəsində Şuşa və Laçının erməni silahlı dəstələrindən təmizlənməsi və dinc əhalinin daimi yaşayış yerlərinə dönməsi şərtləri razılaşdırıldı və yeganə mübahisə obyektini kimi Laçın dəhlizinin statusu məsələsi qaldı. Ermənistan tərəfi bu dəhlizin beynəlxalq nəzarətə verilməsinin, Azərbaycan tərəfi isə bu dəhlizin Azərbaycanın nəzarətində olmasının, dinc erməni vətəndaşlarının və humanitar yardımların sərbəst buraxılması öhdəliyinin qəbul edilməsinin tərəfdarı idi.

Roma və Cenevrədə aparılan danışıqlarda Azərbaycan nümayəndə heyətinə xarici işlər naziri başçılıq etmişdir. Danışıqların üçüncü mərhələsinə başlamaq üçün Cenevrədə olan Azərbaycan nümayəndə heyəti erməni və rus birliklərinin Kəlbəcər rayonunu işğal etdikləri xəbərini aldı.

Azərbaycanın BMT-dəki daimi nümayəndəsi H.Həsənova BMT Təhlükəsizlik Şurasının sədrinə təqdim ediləcək sənəd göndərildi. Ertəsi gün H.Həsənov sənədi Təhlükəsizlik Şurasının sədrinə təqdim etdi. Beləliklə, 1993-cü il aprelin 6-da Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin tənzimlənməsi məsələsi böyük zəhmət nəticəsində BMT Təhlükəsizlik Şurasının icraatına verilmiş oldu. Məsələ Təhlükəsizlik Şurasına verildikdən sonra aprelin 8-də T.Qasimov Nyu-Yorka getmişdir. Həmin gün Təhlükəsizlik Şurasının sədri pakistanlı cənab Makoverlə görüşüb məsələnin Təhlükəsizlik Şurasının növbəti toplantısının gündəliyinə salınmasını rica etmişdir. Təhlükəsizlik Şurasının daimi və keçici üzvləri olan ölkələrin təmsilçiləri ilə görüşlər keçirərək problem barədə ətraflı məlumat verib onlardan dəstək istəmişdir. BMT Baş Katibi və BMT yanındakı təşkilatlarının nümayəndələri ilə görüşlər keçirilmişdir.

T.Qasimov 1993-cü il aprelin 27-28-də yenidən Təhlükəsizlik Şurasının bütün üzvləri ilə təkrar görüşlər keçirib onların razılığını almışdır. Aprelin 29-da Təhlükəsizlik Şurasının toplantısı keçirilmiş və aprelin 30-da BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822 №-li qətnaməsi dünyaya bəyan edilmişdir. Qətnamədə erməni silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın bütün işğal etmiş ərazilərini dərhal və qeyd-şərtsiz boşaltmaları tələb olunmuşdur.

BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822 №-li qətnaməsinin icrası istiqamətində ilk addım olaraq ATƏT çərçivəsində Finlandiya nümayəndəsinin başçılığı ilə 60 nəfərdən ibarət müşahidəçi dəstəsi hazırlandı. Sonra Kəlbəcərin erməni yaraqlılardan təmizlənməsi haqqında saziş imzalandı. Sazişi Ermənistan prezidenti Ter-Petrosyan mayın 8-də, Azərbaycan prezidenti Əbülfəz Elçibəy isə mayın 12-də imzaladı. Sazişə görə Kəlbəcər bölgəsi iyunun 14-dən 29-a qədər erməni silahlı dəstələrindən təmizlənməli, dinc əhali daimi yaşayış yerlərinə dönməli və oraya beynəlxalq müşahidəçilər gəlməli idi. Lakin Gəncədə 4 iyun hadisəsi səbəbindən Azərbaycan tərəfi onların təhlükəsizliyinə təminat verə bilmədiyindən tezlaşmasını tövsiyə etdi. Lakin bu istəyə nail olunmadı.

T.Qasimov 1993-cü il iyunun 26-da xarici işlər naziri vəzifəsindən azad edilsə də, Milli Məclisin komissiya sədri kimi çalışmış, bir sıra qanunların hazırlanması və qəbul edilməsində fəaliyyət göstərmişdir. Daha sonra o, siyasi- partiya və elmi fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. T.Qasimov Türkiyənin müxtəlif elmi mərkəzlərində, universitetlərində və beynəlxalq proqramlarda çalışmışdır.

T.Qasimov xarici işlər naziri kimi Türkiyə, İran, Rusiya, Böyük Britaniya, ABŞ və s. ölkələrin rəsmi dövlət və hökumət adamları ilə görüşərək ikitərəfli münasibətlərin qurulması və inkişafına dair danışıqlar aparmışdır.

- Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin məlumatı, 1991-1993.
- «Azərbaycan» qəzeti, 1992-1993-cü illər.
- Qasimov M. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1991-1995-ci illər). Bakı, 1996.
- Qasimov M. Azərbaycanın xarici siyasəti (konsepsiya məsələləri). Bakı, 1997.

Həsən Əziz oğlu Həsənov
2 sentyabr 1993 – 17 fevral 1998

Azərbaycanın XX əsr görkəmli ictimai, dövlət və siyasi xadimlərindən, diplomat və alimlərindən olan Həsən Əziz oğlu Həsənov 1940-cı il oktyabrın 20-də Tiflis şəhərində anadan olmuşdur. 1958-ci ildə Tiflisdə 43 №-li orta məktəbi, 1963-cü ildə isə Azərbaycan Politexnik İnstitutunu bitirmiş və inşaatçı-mühəndis ixtisasına yiyələnmişdir. Bakı Ali siyasi məktəbini bitirərək politoloq ixtisası almışdır. Moskvada yuxarı dərəcəli məmurların ali kursunu (1969) və yuxarı dərəcəli siyasi xadimlərin ali kursunu (1981) bitirmişdir. Ensiklopedik biliyə sahib olmuşdur.

Müxtəlif siyasi və dövlət strukturlarında çalışmışdır. 1960-cı ilin oktyabrından Azərbaycan Politexnik İnstitutunun komsomol komitəsinin təşkilat məsələləri üzrə katibi və Bakı şəhəri Tələbə Şurasının sədri olmuşdur. 1961-ci ilin dekabrından Bakı şəhəri Oktyabr rayon komsomol komitəsində (indiki Yasamal r-nu) üçüncü katib, 1962-ci ildən Bakı şəhər komsomol komitəsinin təbliğat və təşviqat şöbəsində təlimatçı, Bakı şəhəri Oktyabr rayon komsomol komitəsində ikinci katib, Azərbaycan Komsomolu Mərkəzi Komitəsi texniki peşə məktəblərinin şagirdləri ilə iş üzrə şöbə müdiri, 1966-cı ildə inşaat materialları və konstruksiyası institutunda aspirant, 1969-cu ildə Moskvada komsomolun Mərkəzi Komitəsinin məsul təşkilatçısı, 1971-ci ildən təlimatçı, şöbə müdiri, Azərbaycan KP MK-nın inşaat məsələləri üzrə şöbə müdirinin müavini, 1975-ci ildən Bakı şəhəri 26 Bakı komissarı rayonu (indiki Səbayıl r-nu) partiya komitəsinin birinci katibi, 1978-ci ildən Sumqayıt, Kirovabad (indiki Gəncə) şəhər partiya komitələrinin birinci katibi, 1981-ci ildən Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin ideologiya məsələləri, inşaat və nəqliyyat, iqtisadi məsələlər üzrə katibi, 1990-1992-ci illərdə Nazirlər Sovetinin sədri, Azərbaycan Respublikasının baş naziri, 1990-1991-ci illərdə SSRİ Nazirlər Sovetinin üzvü, 1992-1993-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının BMT-dəki daimi nümayəndəsi olmuşdur. H.Həsənov 1993-cü il sentyabrın 2-də Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri təyin edilmişdir. 1993-cü ildə Azərbaycan Respublikasının ali məsləhətçi orqanı olan Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Şurasının üzvü olmuşdur.

O, 40 ilə yaxın Azərbaycanın dövlət və siyasi işlərində yorulmadan çalışmış, 1981-ci ildən 1992-ci ilə qədər Azərbaycanın ali rəhbərləri sırasına daxil olmuşdur.

1977-ci ildən 2000-ci ilədək Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin deputatı, 1977-1981-ci illərdə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin komissiya sədri, 1979-1984-cü illərdə SSRİ Ali Sovetinin deputatı, SSRİ Ali Sovetinin inşaat komissiyasının üzvü olmuşdur. 1963-cü ildən 1980-ci ilədək Xalq Deputatları Sovetinin rayon və şəhər üzrə deputatı seçilmişdir. 30 ildən çox müxtəlif dərəcəli deputat olmuşdur.

H.Həsənov qarşısına qoyduğu məsələlərin həllinə ciddi yanaşan, məqsədyönlü, gözəl nətiq, daim irəli doğru addımlayan uzaqgörən şəxs olmuşdur.

H.Həsənov uşaqlıqda Tiflisdə azərbaycanlıların cəm halda yaşadıkları ərazidə böyümüş, Tiflis azərbaycanlılarının folkloru, adət-ənənələrini dərinlən öyrənmiş, Tiflisin azərbaycanlılar yaşamayan məhəlləsində məktəbə getmiş, orada gürcü adət-ənənələrini də əxz etmişdir. Məktəb illərində gürcü, erməni, rus və yəhudi gəncləri arasında qeyri-etnik və qeyri-dini mühitdə böyüyən H.Həsənov onların milli, dini və mənəvi xüsusiyyətlərini dərinlən öyrənmişdir.

Bakıya gələn kimi şəhərdə və institutda gənclərlə qaynayıb qarışmış, tezliklə tələbə qrupuna rəhbər, il yarımından sonra isə Azərbaycan Politexnik İnstitutunda komsomol komitəsinin katibi və on minlərlə tələbəsi olan Bakı şəhərində Tələbə Şurasının sədri seçilmişdir.

26 Bakı komissarı rayonuna rəhbərlik edən H.Həsənov işə dinamizm gətirmişdir. Topladıkları bilikləri az sonra Sumqayıtda da tətbiq etmişdir. Respublikada əsaslı tikinti işlərinə rəhbərlik edərək onu sistemli şəkə salmış, Nazirlər Sovetinin sədri olaraq, bu vəzifəni ənənəvi təsərrüfat funksiyalarından siyasi sahəyə çevirmişdir.

Tiflisdə müsəlman məscidlərinin dağılmasının şahidi olmuş və «qisas almağa» and içmişdir. O, sovet sistemi şəraitində Allaha inanmışdır. O, Azərbaycan Kommunist Partiyası Kirovabad şəhər komitəsinin birinci katibi olarkən məscidləri, dini yerləri təmir və bərpa etməyə başlamış, nəinki vəzifəsini, hətta cəmiyyətdə yerini itirmək təhlükəsi altında olduqda belə, bu işini növbəti vəzifələrində də davam etdirmişdir. Ağır kommunist rejimi şəraitində məscidlərin bərpası və İslam dininin qorunmasında xüsusi xidmətləri olmuşdur. O, Məkkə və Mədinəni ziyarət etmiş ilk kommunist olmuş, müqəddəs «Kəbə»də dua oxumuş, Məşhəddə İmam Rzanın məzarında olmuşdur. O, Azərbaycan milli hərəkatının lideri, dahi şəxsiyyət, sovet rejiminin düşməni olan Müsavat Partiyasının başkanı, adının çəkilməsi bir çox onilliklər qadağan edilmiş M.Rəsulzadənin qəbrini ziyarət etmiş SSRİ və Sov.İKP-nin birinci azərbaycanlı siyasətçisi olmuşdur.

H.Həsənov azərbaycanlıların milli özünüdərkini və milli birliyinin möhkəmləndirilməsinə, tarixi və mədəni irsinin dirçəldilməsinə böyük töhfə vermişdir. Onun şəxsi təşəbbüsü və köməyi ilə «Azərbaycan renessansının problemləri» adlı toplusu tərtib edilmiş və işıq üzü görmüşdür. O, Tiflis şəhərində Azərbaycan icmasının yaşadığı ərazidə Mirzə Fətəli Axundovun heykəlinin və ev-muzeyinin açılması istiqamətində çoxlu iş görmüşdür.

H.Həsənovun Gəncə şəhərindəki fəaliyyəti şəhər tarixinə renessans dövrü kimi daxil olmuşdur. Şəhərin tarixi imicinin bərpası istiqamətində xüsusi xidmətlərinə görə onu «Gəncənin bərpasının müəllifi» kimi tanımış, fəal inşaat və tikinti işlərinə görə xalq arasında məhəbbətlə «kərpic Həsən» adlandırmışlar. O, Gəncə şəhərinin adının bərpasının müəllifi və təşəbbüskarı olmuşdur. H.Həsənov Yeni Gəncə yaşayış məskəninin yaradılması ideyasının müəllifi və təşəbbüskarı, Yeni Gəncədə mərkəzi prospektin, iri memorial parkın və onun memarlıq-landşaft plan quruluşunun və Gənclər sarayı memarlığının, parkda onlarla monumental heykəlin, xüsusilə Məhsəti, Mirzə Şəfi Vazeh, Üzeyir Hacıbəyov, Bül-Bül, Səməd Vurğun, Nizami və b.-nin heykəllərinin qoyulmasının təşəbbüsçüsü və rəhbəri olmuşdur. Əvvəlcə şəhərin bir hissəsini Yeni Gəncə adlandırmış, bir ildən sonra isə ümumiyyətlə, rayonun adının rəsmi surətdə Gəncə adlandırılmasına nail olmuş və böyük dəstək almışdır. Ağır sovet rejimi şəraitində yüksək vəzifələrdə çalışmasına baxmayaraq, adamların şüurunda Böyük Azərbaycansevər, Millətsevər və Qurucu olaraq qalmışdır. Bütün fəaliyyətinin başlıca mənası Azərbaycan xalqına xidmət olmuşdur.

H.Həsənov SSRİ tərkibində Azərbaycanın sonuncu baş naziri və müstəqil Azərbaycanın ilk baş naziri olmuşdur. Onun Türkiyənin baş naziri Məsud Yılmaz, prezidenti Turqut Özal və parlament çoxluğunun lideri Süleyman Dəmirəllə danışıqlarının nəticəsində 1991-ci il noyabrın 9-da Türkiyə hələ SSRİ-nin mövcud olduğu bir dövrdə Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini tanımışdır.

O, Azərbaycanda cəmiyyətin yenidən qurulması və demokratikləşməsi istiqamətində bir çox qanun, qərar və qətnamələrin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsində iştirak etmişdir. Azərbaycanda çoxpartiyalı sistemin formalaşmasının başlanğıcı olan siyasi təşkilat və cəmiyyətlərin qeydiyyatdan keçirilməsində qərarlar qəbul etmişdir. Azərbaycan Respublikası dövlət quruluşunun posttiffaq konsepsiyasının müəlliflərindən biridir. SSRİ-nin rəhbərləri Mixail Qorbaçov və Nikolay Rıjkov ilə çoxsaylı görüşləri olmuşdur.

Azərbaycanın azad bazar iqtisadiyyatına keçirilməsi konsepsiyasının əsasını qoyanlardan və təşəbbüskarlarından biri olmuşdur. Parlamentə onun rəhbərliyi altında qanun layihələrinin toplusu təqdim edilmişdir. Azərbaycanın birbaşa xarici iqtisadi əlaqələrinin əsasını qoymuşdur. Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatının və sahibkarlığın ilk tədbiri olan Bakıda 1991-ci ildə keçirilən iri beynəlxalq Biznes konqresin ideoloqu və təşkilatçısı olmuşdur. Biznes konqresdə dünyanın 48 ölkəsinin 450 kompaniyasından 750 biznesmen iştirak etmişdir.

Türkiyə prezidenti Turqut Ozal ilə birbaşa danışıqların nəticəsində hələ 1990-cı ilin sentyabrında Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlığı təşkilatının təsisçi ölkələri siyahısına Azərbaycanın daxil edilməsi barədə prinsipial razılıq əldə edilmişdir.

SSRİ tərkibində olmasına baxmayaraq, Azərbaycanın birbaşa beynəlxalq əlaqələrini fəal inkişaf etdirməyin tərəfdarı olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Avstraliya, İtaliya, Türkiyə, İran, Belçika, Yəmən və Səudiyyə Ərəbistanına, SSRİ-nin keçmiş respublikalarına – yeni müstəqil dövlətlərə getmiş

hökumət nümayəndə heyətlərinə rəhbərlik etmişdir. O, bu dövlət və hökumətlərin başçıları ilə görüşmüş Azərbaycanın ilk dövlət nümayəndəsi olmuşdur. Mərkəzi Asiya ölkələrinin dövlət başçılarının Daşkənd görüşündə Azərbaycanın nümayəndə heyətinə rəhbərlik etmişdir. H.Həsənova müştərək kommyunike imzalamaq səlahiyyəti verilmişdir. Bu səfərlərin gedişində Azərbaycanın müstəqillik tarixində ilk beynəlxalq müqavilələr bağlanmışdır.

1990-cı ilin sentyabrında türk dövlət və hökumət başçıları ilə danışıqlar aparmış, bunların nəticəsi olaraq birbaşa aviasiya, dəniz və avtomobil reyslərinin, telefon əlaqələri və birbaşa televiziya proqramlarının açılması, Naxçıvanda Azərbaycanın Türkiyə ilə sərhədindəki Sədərək avtomobil və dəmiryolu körpüsünün tikilməsi, Naxçıvanın Türkiyədən gələn elektrik enerjisi ilə təmin edilməsi, Bakıda Türkiyənin baş konsulluğunun açılması haqqında, habelə gələcək birbaşa beynəlxalq əlaqələrin əsasını qoyan bir sıra hökumətlərarası müqavilələr imzalamışdır.

Azərbaycan və İran arasında ilk dəfə vizasız keçid məsələsi məhz onun səyi nəticəsində həll olunmuşdur. 1990-cı ilin avqustunda İranda zəlzələ qurbanlarına humanitar yardım göstərilmişdir. 1991-ci ilin iyununda H.Həsənovun İrana səfəri zamanı rəsmi Azərbaycan-İran danışıqları keçirilmiş, nəticədə geniş əhatəli məsələlərə aid hökumətlərarası müqavilələr imzalanmışdır.

Diplomatiyaya gələn H.Həsənov özü ilə bu sahəyə dinamizm, irəliləyiş və hədsiz səmimilik gətirmişdir.

H.Həsənov xalqımızın tarixində ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikasının BMT-dəki daimi nümayəndəliyinə rəhbərlik etmiş, müstəqil Azərbaycan Respublikasının Fövqəladə və Səlahiyyətli səfiri rütbəsini almışdır. Onun gərgin səyi nəticəsində 1993-cü ilin aprelində BMT TŞ-də Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsinə dair 822 №-li birinci qətnamə, iyul ayında isə 853 №-li ikinci qətnamə qəbul olunmuşdur. Bu qətnamələrin üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, BMT aydın şəkildə Ermənistanın münaqişədə təqsirkar olduğunu qeyd etmiş, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü, güc tətbiq etməklə sərhədlərin dəyişdirilməsinin yolverilməzliyini, Dağlıq Qarabağın Azərbaycan Respublikasına məxsusluğunu təsdiq etmiş və bütün işğalçı qüvvələrin Azərbaycan ərazisini şərtsiz boşaltmasını tələb etmişdir. H.Həsənovun səyi sayəsində Azərbaycan Respublikası keçmiş SSRİ respublikaları arasında BMT-nin seçkili orqanlarına, xüsusilə elm və texnika sahəsində və yaşayış məskənləri üzrə komissiyalarına daxil edilmiş ilk ölkə olmuşdur. O, həmçinin Azərbaycan Respublikasının BMT-nin inkişaf proqramına və sənaye inkişafı üzrə proqramına (YUNİDO) daxil olmasının təşəbbüsçüsüdür.

Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri olaraq H.Həsənov Fransa, Türkiyə, İran, Çin, Almaniya, Rusiya və Misirə rəsmi səfər etmişdir. Səfərlər nəticəsində iqtisadi, siyasi və mədəni sahələrdə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq əlaqələrinin dərinləşməsinə dair bir sıra mühüm ikitərəfli sənədlər imzalanmışdır. H.Həsənov Brüsseldə Şimali Atlantika Şurasının, Romada ATƏM-in Nazirlər Şurasının, Tehranda İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı və MDB ölkələri xarici işlər nazirlərinin iclaslarında iştirak etmişdir.

Azərbaycan dövləti onun nazir işlədiyi dövrdə Bloklara qoşulmamaq hərəkətinə qoşulmuş, NATO ilə "Sülh naminə tərəfdaşlıq" müqaviləsini, Avropada sabitlik paktını imzalamış, Avropa Birliyi İqtisadi Komissiyası ilə diplomatik münasibətlər qurmuşdur.

H.Həsənov Azərbaycan Respublikasının yeni tipli Xarici İşlər Nazirliyinin yaradıcısıdır. Bu baxımdan Xarici İşlər Nazirliyinin tərkibində islahatların aparılmasını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Nazirlikdə yeni idarə və şöbələr, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və münaqişələrin dinc yolla nizamlanması məsələləri ilə məşğul olan idarə yaradılmışdır. İnformatika şöbəsinin yaradılması XİN-nin tamamilə kompüterləşdirilməsinə və yeni texniki vasitələrlə operativ məlumatların alınmasına imkan vermişdir. XİN-nin ərazi idarələrinin fəaliyyətində mühüm dəyişikliklər baş vermiş, xarici ölkələrin XİN-i və səfirlikləri ilə münasibətlər nizamlanmışdır.

Xarici ölkələrdə Azərbaycan Respublikasının nümayəndəlikləri və səfirliklərində islahatlar aparılmış, onlar real nümayəndəliyə çevrilmiş, bütün bunlar Azərbaycanda və akkreditasiya ölkələrində baş verən hadisələrə operativ olaraq təsirini göstərmişdir. H.Həsənovun nazir olduğu dövrdə Azərbaycan Respublikasının Çin, Fransa, Səudiyyə Ərəbistanı, Misir, Böyük Britaniya, Avstriya və Belçikada səfirlikləri, Cenevrədə Azərbaycanın nümayəndəliyi yaradılmış, Katar, Mavritaniya, Əlcəzair,

Argentina, Braziliya, Mərakeş, Zambiya, Latviya, Sinqapur, Albaniya, Komor adaları ilə diplomatik münasibətlər qurulmuşdur. Bakıda Qazaxıstan, Koreya Respublikası, Norveç, Hindistan, CAR, Kanada, Vatikan, Meksika, Macarıstan, Səudiyyə Ərəbistanı, İordaniya və BƏƏ-nin səfirlikləri açılmış və səfirliklərin ümumi sayını 36-ya çatmışdır. Xarici ölkələrin səfirlikləri ilə iş yenidən qurulmuşdur.

1992-ci ildə H.Həsənov BMT Baş Assambleyasının 47-ci sessiyasında Azərbaycan Respublikası nümayəndəliyinin rəhbər müavini, 1993-1994-cü illərdə BMT Baş Assambleyasının 48 və 49-cu sessiyalarında, 1993-cü ildə ATƏT-in Nazirlər Şurasının 4-cü görüşündə, SSAD görüşlərində, YUNESKO-nun Baş sessiyasında Azərbaycan Respublikası nümayəndə heyətlərinin başçısı olmuşdur. 1992-ci ildə Nyu-Yorkda və 1993-cü ildə Cenevrədə keçirilən BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurasının əsas sessiyalarında Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri olmuşdur. BMT nəzarəti altında yaşayış məskənləri üzrə İkinci Ümumdünya konfransının hazırlıq komitəsinin sədr müavini seçilmişdir. 1994-cü ilin sentyabrında BMT-nin Qahirədə keçirilən əhali yaşayışı və inkişaf üzrə konfransında Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyevin başçılıq etdiyi nümayəndə heyətinin üzvü olmuşdur.

H.Həsənov BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının iclaslarında və Baş Assambleyanın sessiyalarında, BMT-nin İqtisadi və Sosial komissiyalarında, ATƏT-in xarici işlər nazirlərinin görüşlərində, Avropa Parlamentinin Siyasi komitəsinin, NATO Şurasının, Şimali Atlantika Əməkdaşlığı Şurasının, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının, Ərəb Dövlətləri Cəmiyyətinin iclaslarında, iştirak etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Avropa Parlamentində və NATO Şurasında nitq söyləyən ilk dövlət nümayəndəsi olmuşdur.

1990-1994-cü illərdə H.Həsənov Türkiyə prezidentləri və baş nazirləri, İran prezidenti, vitse-prezidenti, Böyük Britaniyanın baş naziri (Azərbaycan Respublikası prezidenti H.Əliyevin rəsmi səfəri çərçivəsində), Avstraliyanın baş naziri, Oman sultanı, baş nazirin müavini, Səudiyyə Ərəbistanının aviasiya və müdafiə naziri, Estoniya və Latviyanın baş nazirləri, Litvanın baş nazirinin müavini, Belçikanın baş naziri, ÇXR rəhbəri (Azərbaycan Respublikası prezidentinin rəsmi səfəri çərçivəsində), ÇXR-in baş naziri – Dövlət Şurasının sədri, ÇXR-in vitse-prezidenti – sədr müavini, İtaliyanın baş naziri, Roma Papası II İohan Pavel, Fransa, Misir Ərəb Respublikasının prezidentləri, Səudiyyə Ərəbistanının kralı (Azərbaycan Respublikası prezidentinin rəsmi səfərləri çərçivəsində), Amerika Birləşmiş Ştatlarının prezidenti (Azərbaycan nümayəndə heyətinin BMT-nin Baş Assambleyasında iştirakı çərçivəsində), ABŞ-ın vitse-prezidenti, Pakistanın baş naziri (Qahirədə əhali yaşayışı və inkişaf üzrə BMT-nin konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin iştirakı çərçivəsində), Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstan, Moldova, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Ermənistan prezidentləri, Gürcüstanın Dövlət Başçısı, Belarusiya Ali Sovetinin sədri, bütün MDB ölkələrinin xarici işlər nazirləri ilə görüşmüş və danışıqlar aparmışdır.

H.Həsənov həmçinin dünyanın 40 ölkəsinin - ABŞ-ın Dövlət Katibi, SSRİ, Fransa, Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, İran, Misir, Səudiyyə Ərəbistanı, Pakistan, Almaniya, Oman, İzrail, İsveç, Suriya, Avstriya, Niderland, İtaliya, Yunanıstan, Belçika, Albaniya, Bosniya və Hersoqovina, Makedoniya, Laos, Koreya Respublikası, Norveç, İndoneziya və s. xarici işlər nazirləri, Türkiyə, İran, Rusiya, İtaliya, Fransa, Misir, Oman, Avstraliya, ABŞ, Səudiyyə Ərəbistanı, Liviya, Küveyt, Banqladeş, Pakistan, Böyük Britaniya, Norveç, Çin, MDB ölkələri, Litva, Latviya, Estoniya və s. ölkələrin hökumət nümayəndələri, BMT-nin Baş Katibi Butros Butros-Qali, BMT-nin Baş Katibinin müavini Marek Qulding, Vladimir Petrovski, Yan Eliasson (humanitar məsələlər üzrə), Ceyms Con (siyasi məsələlər üzrə), Karl-Auqustos Fleyşauer (mülki məsələlər), Ci Çjaotszi (iqtisadi məsələlər), Euqeniüs Vizner (informasiya məsələləri üzrə) və b., YUNESKO-nun Baş direktorları A.M.Bou və F.Mayor, BMT Baş Assambleyasının sədrləri Samir Şihabi (Səudiyyə Ərəbistanı) və Stoyan Qanev (Bolqarıstan), BMT TŞ-nin sədrləri, NATO-nun Baş Katibi Manfred Verner, Qərbi Avropa İttifaqının Baş Katibi Villem van Ekelon, İKT-nin Baş Katibi Əl-Qabid, ATƏT-in rəhbərləri İ.Dinstbir, M.af Uqqlas və B.Andreatt, Ərəb Dövlətləri Cəmiyyətinin Baş Katibi İsmət Əbdül Maqid, Avropa İttifaqının Xarici İşlər Nazirliyinin rəhbərləri Villi Van Klaas (Belçika) və Karolos Papulias (Yunanıstan), ATƏT-in Dağlıq Qarabağ məsələsi üzrə Minsk qurupunun sədri Yan Eliasson (İsveç), Lüksemburq parlamentinin sədri, Misir Xalq Məclisinin (parlamentin) sədri Fəthi Surur, Belçika senatının sədri Şarl Notombr, Fransa parlamentinin sədri Rene Monori və Fransa

parlamentı sədrinin müavini Jan For, ABŞ senatorları və konqresmenləri ilə görüşmüş və danışıqlar aparmışdır.

O, dövlət quruculuğu, politologiya, diplomatiya, iqtisadiyyat, inşaat, ədəbiyyatşünaslıq və s. məsələlər üzrə yüzlərlə əsərin müəllifidir. H.Həsənov xarici işlər naziri vəzifəsindən çıxdıqdan sonra elmi və bədii yaradıcılıqla məşğul olmuş, Azərbaycan arxivlərində aylarla yorulmaq bilmədən materiallar toplamış, dəyərli əsərlər yazmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə olaraq görkəmli maarifçi, filosof və dramaturq M.F.Axundovun oğlu Rəşid bəy Axundovla yazışmalarını tədqiq etmişdir. Rəşid bəy Axundovun "Brüsseldən məktublar" toplusunun tərtibatçısıdır. Yazdığı eyni adlı tamaşa Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrında uğurla oynanılmışdır. Onun İstanbulda "Müstəqil Azərbaycanın yolları" seçilmiş əsərləri, "ABŞ-da lobbiləşmə və Azərbaycan lobbisinin yaranma problemləri", "Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına təcavüzü" əsərləri, həmçinin bir sıra xarici elmi nəşrlərdə məqalələri çap olunmuşdur. BMT Təhlükəsizlik Şurasının rəsmi sənədləri timsalında ingilis, fransız, ispan, çin, alman, ərəb və rus dillərində 140-dan çox məktubun müəllifidir. "Azərbaycanın dünya siyasəti sisteminə daxil edilməsi", "Azərbaycanın BMT sisteminə daxil edilməsi", "BMT nəzdində Azərbaycan Respublikasının daimi nümayəndəliyinin fəaliyyət xronikası" əsərlərini və "Nyu-York, Üçüncü Avenyu" memuarını yazmış və çapa hazırlamışdır. Onun redaktorluğu altında "Ə.Topçubaşovun İstanbulda diplomatik danışıqları (Azərbaycan Respublikasının fəvqəladə elçisi və səlahiyyətli nazirinin qeydləri)" kitabı buraxılmışdır. "Azərbaycan diplomatiyası" jurnalının baş elmi məsləhətçisi olmuşdur. Görkəmli dövlət və ictimai xadim N.Nərimanovun həyatı, fəaliyyəti və yaşadığı siyasi mühitlə bağlı dərin elmi müqayisə səciyyəsi daşıyan araşdırma aparmış və iri həcmli dəyərli monoqrafiya yazmışdır. Problemə yeni baxışın əsasını qoymuşdur.

H.Həsənov SSRİ-nin bir çox orden və medalları, Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Fəxri Fərmanı ilə təltif olunmuşdur.

- Azərbaycan beynəlxalq aləmdə (Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin xarici ölkələrə səfərlərinə dair materiallar) I-IV cildlər. Bakı, 1996-1999.
- Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin məlumatı, 1993-1995.
- Azərbaycanda kim kimdir? Sorğu-məlumat kitabı. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası. NPB, 1999.
- «Azərbaycan» qəzeti, 1992-2002-ci illər.
- Aggression of the Republic of Armenia against the Azerbaijan Republic. Bakı, 1994.
- Vstuplenie premʼer-ministra Azerbaydjanskoy Respubliki Qasan Qasanova v Evropeyskom Parlamente. Brüssel, 18 fevral 1992 q.
- "Kommunist" qəzeti, 1975-1988-ci illər.
- Həsənov Ə. Azərbaycanın ABŞ və Avropa dövlətləri ilə münasibətləri (1991-1996). Bakı, 2000.
- Qasımov M. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1991-1995-ci illər). Bakı, 1996.
- Qasımov M. Azərbaycanın xarici siyasəti (konsepsiya məsələləri). Bakı, 1997.
- Musayev M. Azərbaycanlı deputatlar SSRİ parlamentində (1938-1988). Bakı, Ağrıdağ, 2000.
- "XXI əsr. Dirçəliş" jurnalı, 1993, №1.

Tofiq Nadir oğlu Zülfüqarov

5 mart 1998 – oktyabr 1999

Azərbaycanın siyasətçilərindən və diplomatlarından söz düşəndə adı hörmətlə çəkilənlərdən biri də Tofiq Zülfüqarovdur.

O, 1959-cu il noyabrın 1-də Rusiyanın Rostov-Don şəhərində həkim ailəsində anadan olmuşdur. 1961-ci ildə ailəsi ilə birlikdə Bakı şəhərinə köçmüşdür. 1966-1976-cı illərdə Bakı şəhərində 193 saylı orta məktəbdə təhsil almışdır.

1976-cı ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsinin ərəb dili və ədəbiyyatı şöbəsinə daxil olmuş, 1981-ci ildə ərəb, rus dili və ədəbiyyatı müəllimi ixtisasına yiyələnmişdir. 1981-ci ildə SSRİ Silahlı Qüvvələri sıralarına çağırılmış, Yəmən Xalq Demokratik Respublikasının paytaxtı Ədən şəhərində yerləşən Sakit okean hərbi-dəniz donanmasında xidmətə göndərilmişdir. Ezamiyyət dövründə hərbi-dəniz donanmasının rabitə qərargahının zabiti vəzifəsini yerinə yetirmiş, eyni zamanda 8-ci operativ bölməyə rəhbərlik edən rabitə zabiti olmuşdur. YXDR hərbi qüvvələrinin xatirə medalı ilə təltif olunmuş, komandanlıqdan bir sıra fərmanlar almışdır. 1984-cü ildən ehtiyatda olan zabitlər sırasına daxil olmuşdur. Elə həmin ildə Bakı şəhəri Lenin rayonu komsomol komitəsinə işə dəvət olunmuş, bir ildən sonra Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutuna keçmiş və burada 1990-cı ilə qədər işləmişdir. Sonra isə Azərbaycan EA Tarix İnstitutuna elmi işçi vəzifəsinə keçmişdir. 1988-ci ildə erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin yaranmasından sonra digər elmi işçilərlə birlikdə Azərbaycan KP MK-nın ekspert-analitik qrupuna göndərilmişdir. Bu dövr ərzində DQMV-də separatçı qüvvələrə qarşı təbliğat-təşviqat işini təşkil etmək üçün uzun müddətə Xankəndi, Ağdam, Şuşa və Laçına getmişdir. 1992-ci ildə ATƏM erməni-azərbaycanlı münaqişəsini nizamlamağı öz üzərinə götürdükdən sonra T.Zülfüqarov Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinə işə göndərilmişdir. 1992-ci ilin mayından fəvqəladə danışıqlar mərhələsində iştirak etmək üçün Romaya gedən nümayəndə heyətinin tərkibinə qatılmışdır. Eyni zamanda münaqişənin Rusiya-Qazaxıstanın, həmçinin İranın vasitəçilik səyləri altında nizamlanması istiqamətində aparılan danışıqlarda iştirak etmişdir. 1994-cü ilin martında Xarici İşlər Nazirliyində şöbə müdiri işlədiyi bir vaxtda erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin nizamlanması üzrə danışıqlarda sülh müqaviləsinin mətninə müxtəsər imza qoymaq səlahiyyətlərini alaraq nümayəndə heyətinə başçı təyin edilmişdir. Bu dövrdə gedən bütün danışıqlarda iştirak etmiş, eyni zamanda Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin və münaqişəli vəziyyətlərin həlli üzrə idarənin rəhbəri olmuşdur. 1994-cü ilin iyununda Azərbaycan Respublikası xarici işlər nazirinin müavini təyin olunmuşdur. Bu dövrdə dünyanın onlarla ölkəsində keçirilən beynəlxalq tədbir və danışıqlarda nümayəndə heyətinə rəhbərlik etmişdir. 1998-ci ilin yanvarında Azərbaycan Respublikası prezidenti H.Əliyevin fərmanı ilə Zülfüqarov Tofiq Nadir oğluna Fəvqəladə və Səlahiyyətli səfir ali diplomatik rütbəsi verilmişdir. 1998-ci il martın 5-də Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri təyin olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası xarici işlər naziri kimi fəaliyyət göstərən T.Zülfüqarov özünü təşəbbüskar, yüksək hazırlıqlı diplomat və təşkilatçı kimi göstərmişdir. Onun təşəbbüsü, prezidentin bilavasitə göstərişi və dəstəyi ilə Xarici İşlər Nazirliyi Bakı şəhərinin mərkəzində müstəqil dövlətin aktiv xarici siyasətini yeridən mühüm dövlət institutuna uyğun olan yeni binada köçürülmüşdür. Bu dövrdə nazirliyin mərkəzi aparatında, bir sıra səfirlik və nümayəndəliklərdə struktur və kadr dəyişiklikləri həyata keçirilmişdir. Mərkəzi aparatın və Azərbaycan Respublikası səfirliklərinin tam kompüterləşdirilməsi prosesi başa çatmışdır. T.Zülfüqarov Türkiyə, Rusiya, AFR, Fransa və Gürcüstana rəsmi səfər edərək bu dövlətlərlə ikitərəfli əlaqələrin inkişafına töhfə vermişdir. T.Zülfüqarovun bu müddətdə Türkiyə, Rusiya, ABŞ, Belçika, Lüksemburq, Norveç, Danimarka, Böyük Britaniya, Qazaxıstan, Türkmənistan və s. dövlətlərə işgüzar səfərləri olmuşdur.

1995-ci ildə o, ilk dəfə BMT Baş Assambleyasının sessiyasında nümayəndə heyətinin üzvləri tərkibində iştirakçı olmuş, 1998-1999-cu illərdə Azərbaycan nümayəndə heyətinə rəhbərlik edərək BMT

Baş Assambleyasının sessiyasında nitq söyləmişdir. Sessiyanın gedişində ABŞ, Türkiyə, İran, Qazaxıstan, Gürcüstan, Litva, Türkmənistan və s. ölkələrin xarici işlər nazirləri ilə görüşmüşdür. Sessiyada iştirakından sonra ABŞ-a işgüzar səfər zamanı Vaşinqtonda Konqres, Dövlət Departamenti, Müdafiə Nazirliyi, həmçinin Strateji tədqiqatlar mərkəzi, Hopkins İnstitutu, Stenford İnstitutu kimi elmi mərkəzlərdə çoxsaylı görüşlər keçirmişdir. Bu səfərlərdə ABŞ-ın kütləvi informasiya vasitələri, «Nyu-York Tayms», «Vaşinqton Post», «Amerikanın səsi» ilə iş aparmış, ABŞ-da yəhudi, türk və Ukrayna diasporalarının rəhbərləri ilə görüşmüşdür. Bu görüşlərdə erməni-azərbaycanlı münaqişəsi haqqında əsil həqiqətləri geniş amerika ictimaiyyətinə çatdırmaq məqsədilə əməkdaşlığın forma və metodları müəyyən edilmişdir.

T.Zülfüqarov Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri kimi Avro-Atlantik Əməkdaşlığı Şurasının işində iştirak etmişdir. Adı çəkilən tədbirlərdə, həmçinin xarici dövlətlərin bir sıra nazirləri, o cümlədən Türkiyə, Böyük Britaniya, Bolqarıstan, GUÖAM ölkələrinin xarici işlər nazirləri ilə də görüşlər keçirmişdir. Bütün tədbirlərdə olduğu kimi GUÖAM ölkələrinin xarici işlər nazirləri ilə daimi iş koordinasiyasının təşkil edilməsi mühüm məsələ idi. Bu görüşlər BMT, MDB, ATƏT-in Baş Assambleyaları kimi bütün beynəlxalq təşkilatlarda keçirilmiş və daimi xarakter daşımışdır.

1998-ci ilin iyununda T.Zülfüqarov İƏT Nazirlər Şurasının sədri seçilmişdir. Nazirlərin görüşü Bakıda keçirilmişdir. 1998-ci ilin oktyabrında sədr vəzifəsini icra edərək Nyu-Yorkda Nazirlər Şurasının sessiyası, həmçinin İƏT və ASEAN sədrələrinin müştərək iclası keçirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası prezidenti H.Əliyevin 1998-ci il 26 oktyabr tarixli 6 №-li fərmanı ilə T.Zülfüqarov yeni hökumətdə xarici işlər naziri vəzifəsini təkrarən tutmuşdur.

O, ATƏT ölkələri xarici işlər nazirlərinin Osloda keçirilən görüşündə iştirak edən nümayəndə heyətinə rəhbərlik etmişdir. Bu görüşün gedişində Polşa, Norveç, Danimarka, Fransa və s. dövlətlərin xarici işlər nazirləri ilə çoxsaylı görüşlər keçirmişdir. Danışıqların əsas məzmununu ikitərəfli münasibətlər, erməni-azərbaycanlı konfliktinin nizamlanması problemləri təşkil etmişdir. Bakıda və xaricdə ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrələri ilə görüşlər keçirmişdir.

Nazirliyin əsas işi Azərbaycan Respublikası prezidenti H.Əliyevin ABŞ (NATO-nun 50-ci sammiti), Böyük Britaniya, Türkiyə, MDB dövlətləri, Qazaxıstan, Ukrayna, İsveçrə və bir sıra başqa ölkələrə rəsmi səfərlərinin təmin edilməsi və təşkilatçılıq məsələlərindən ibarət olmuşdur. Böyük Britaniyaya rəsmi səfər nəticəsində Britaniya-Azərbaycan münasibətləri strateji əməkdaşlıq səviyyəsinə qaldırılmışdır.

11 dövlət və hökumət başçısının, onlarla ölkə və beynəlxalq təşkilatın nümayəndə heyətlərinin iştirakı ilə Azərbaycanda Böyük İpək yolunun qurulmasına dair beynəlxalq konfransın keçirilməsi mühüm hadisə olmuşdur. Başqa nazirlik və dövlət orqanları ilə yanaşı Xarici İşlər Nazirliyi bu beynəlxalq tədbirin ən yüksək səviyyədə keçirilməsini təşkil etmişdir. Beynəlxalq ictimaiyyətin müstəqil Azərbaycana marağı bir çox dövlət başçıları və rəsmi nümayəndələrin çoxsaylı səfərlərində özünü büruzə vermişdir. 1998-1999-cu illərdə Türkiyə, Gürcüstan, Ukrayna, Qazaxıstan, Rumıniya, Bolqarıstan prezidentləri, Belçikanın baş naziri, Yaponiya, İran, Türkmənistan, Hindistan, Ukrayna və s. ölkələrin xarici işlər nazirlərinin Azərbaycana səfərləri təşkil edilmişdir. Azərbaycanın ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrinin inkişafı üzrə aktiv iş rejiminə baxmayaraq, erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin dinc və ədalətli həlli yoluna yönəlmiş xarici siyasət kursunu daha mühüm hesab etmək lazımdır. Bu çoxtərəfli fəaliyyətə Minsk konfransı və Minsk qrupunun müxtəlif səviyyələrdə və ilk növbədə dövlət səviyyəsində həmsədrələrlə danışıqlar daxil olmuşdur. Vasitəçilik rolu oynayan şəxslərlə birbaşa əlaqələrlə paralel olaraq konflikt haqqında həqiqətlərin düzgün çatdırılması, kütləvi informasiya vasitələrində intensiv təbliğat işini özündə əks etdirən fəal iş getmişdir. Vəziyyəti daha da gərginləşdirən amil Ermənistanın beynəlxalq hüququn bütün norma və prinsiplərinə zidd olaraq ultimatum verməsi və konfliktin yalnız iki variantda həllini tələb etməsi olmuşdur. Dağlıq Qarabağın müstəqilliyi və ya Ermənistanla birləşdirilməsi variantlarının irəli sürülməsi danışıqlar prosesində böhranlı vəziyyət yaratmışdır. Belə şəraitdə Azərbaycana təzyiqlər güclənmiş və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü və suverenliyini pozan təkliflər irəli sürülmüşdür. 1999-cu ilin oktyabrında Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri Tofiq Zülfüqarov istefaya getmişdir.

İstefadan sonra T.Zülfüqarov fəal ictimai-siyasi fəaliyyətini davam etdirmişdir. Digər təşəbbüskarlarla yanaşı onun tərəfindən də erməni-azərbaycanlı konfliktinin nizamlanmasında Azərbaycanın mövqeyini əks etdirən prinsipləri özündə cəmləşdirən «Ümummilli xartiya»ya dəstək olaraq imzaların toplanması üzrə ictimai hərəkət başlanmışdır. Adı çəkilən xartiyayı bütün siyasi partiyalar, ictimai təşkilatlar, həm Azərbaycanda, həm də xarici ölkələrdə azərbaycanlıları birləşdirən təşkilatlar, görkəmli ictimai-siyasi xadimlər, yaradıcı ittifaqlar dəstəkləmişlər. «Ümummilli xartiya» əslində referenduma çevrilmişdir. Bu da Azərbaycan xalqının erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin ədalətli şəkildə nizamlanmasına nail olmasında qətiyyətliyini nümayiş etdirmişdir. Xartiya Azərbaycan xalqının heç bir zaman dövlət suverenliyini və ərazi bütövlüyünü pozan modelləri qəbul etməyəcəyi istiqamətində xarici və vasitəçi dairələrə bir növ xəbərdarlıq rolunu oynamışdır.

T.Zülfüqarov Azərbaycanda akkreditə olunmuş diplomatik korpusun nümayəndələri və ictimai-siyasi xadimlərlə görüşlərini fərdi qaydada davam etdirmişdir. Şimali Kipr Türk Respublikası rəhbərliyinin dəvəti ilə bu dost ölkəni ziyarət edərək prezident Rauf Denktaş başda olmaqla bir sıra şəxslərlə görüşmüşdür. Con Hopkins İnstitutunun dəvəti ilə Cənubi Qafqaz dövlətlərində cərəyan edən siyasi proseslərlə bağlı Vaşinqtonda keçirilmiş beynəlxalq konfransda iştirak etmişdir. Dəfələrlə Ermənistan və Azərbaycanın ictimai xadimlərinin Katerinq amerikan fondu və Rusiya strateji tədqiqatlar mərkəzi tərəfindən təşkil olunan görüşlərində iştirak etmişdir. Müntəzəm olaraq yerli və beynəlxalq mətbuat orqanlarında erməni-azərbaycanlı münaqişəsi və Azərbaycan ətrafında baş verən beynəlxalq proseslərlə bağlı müsahibələrlə çıxış etmişdir.

– Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanları və sərəncamları (oktyabr-dekabr 1998-ci il).- Bakı, 1999.

– «Azərbaycan» qəzeti, 1992-1999-cu illər.

Vilayət Muxtar oğlu Quliyev

26 oktyabr 1999-...

Azərbaycanın tanınmış ədəbiyyatşünas alim-tənqidçilərindən və diplomatlarından biri Vilayət Quliyevdir.

1952-ci il noyabrın 5-də Ağcabədi rayonunun Ağcabədi qəsəbəsində anadan olmuşdur. 1970-ci ildə Beyləqan rayonundakı G.Əsədov adına orta məktəbi əla qiymətlərlə bitirmişdir. 1970-1975-ci illərdə Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində müvəffəqiyyətlə təhsil almışdır. Əmək fəaliyyətinə 1975-ci ildə Beyləqan rayon orta məktəbində müəllim kimi başlamışdır. 1978-1981-ci illərdə Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun aspiranturasında oxumuşdur. 1981-1992-ci illərdə həmin institutda elmi işçi, şöbə müdiri, direktor müavini vəzifələrində işləmişdir. 1982-ci ildə elmlər namizədi, 1990-cı ildə isə elmlər doktoru alimlik dərəcəsinə almışdır.

Ədəbiyyat tarixi və ictimai-siyasi problemlərə dair bir sıra qiymətli əsərlərin müəllifidir. Dünya şöhrətli azərbaycanlı şərqşünas Mirzə Məhəmməd Əli Kazım bəyə həsr edilmiş «Mirzə Kazımbəy» adlı monoqrafiyanın (Bakı, Yazıcı, 1987) və ona yaxın başqa kitab və monoqrafiyanın, 300-dək elmi-publisistik, tənqidi, görkəmli dövlət xadimi Ə.Topçubaşov haqqında məqalənin müəllifidir. Azərbaycan televiziyasında elmi-ədəbi proqramın aparıcısı olmuşdur. Xarici ölkələrdə kifayət qədər tanınmış alimdir. Finlandiya, İsveç, Böyük Britaniya və ABŞ-da elmi ezamiyyətdə olmuşdur. 1992-1993-cü illərdə Türkiyə Respublikasında Atatürk Universitetinin professoru, 1994-cü ildən Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda baş elmi işçi vəzifələrində çalışmışdır. 1995-2000-ci illərdə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı olmuşdur.

1999-cu ildə xarici işlər naziri təyin edilmişdir. 2000-ci ildə ona Fövqəladə və Səlahiyyətli səfir diplomatik rütbəsi verilmişdir.

V.Quliyev Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri kimi diplomatik aləmdə Azərbaycanın haqq işini müdafiə etmiş və onun demokratik prinsiplər əsasında inkişaf yolu ilə addımladığını, sülhsevər siyasət yeritdiyini, Ermənistanın işğalçı dövlət olduğunu Avropa, Asiya, Amerikanın bir sıra ölkələrinin hökumət nümayəndələri ilə görüş və danışıqlarda, beynəlxalq konfrans və iclaslarda bəyan etmişdir.

O, Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyevin 2003-cü il fevralın 24-28-də ABŞ-a rəsmi səfəri zamanı Vaşinqtonda Ağ evdə Corc Buşla və b. dövlət nümayəndələri ilə keçirdiyi görüşlərdə, apardığı danışıqlarda, "Şərq-Qərb enerji dəhlizi reallıqdır" mövzusunda beynəlxalq konfransda, ABŞ və Azərbaycan dövlətləri arasında bağlanmış sənədlərin hazırlanması və imzalanmasında yaxından iştirak etmişdir.

2003-cü il fevralın əvvəllərində Qazaxıstan Respublikasının Almatı şəhərində "Sülh və həmrəylik" birinci beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Konfransda V.Quliyev başda olmaqla Azərbaycan nümayəndə heyəti iştirak etmişdir. O, konfransda nitq söylərkən Orta Asiya və Cənubi Qafqaz regionu üçün mühüm olan sülhə və sabitliyə, mədəni və dinlərarası dialoqa nail olmaqdan, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində yaranmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən danışaraq demişdir: "Bu münaqişənin əsasında ermənilərin iddia etdikləri kimi, dini və etnoslar arasındakı amillər durmur. Bu, Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiasıdır və Azərbaycan münaqişənin dinc yolla, beynəlxalq hüququn norma və prinsipi əsasında, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həllinə tərəfdardır".

2003-cü il martın 25-27-də Bakıda Nüvə silahlarının hərtərəfli qadağan olunması üzrə müqavilə təşkilatının Mərkəzi Asiya və Qafqazdan olan üzv ölkələr ilə beynəlxalq əməkdaşlığa dair seminar keçirilmişdir. Seminarı salamlayan V.Quliyev demişdir ki, bu seminarın Bakıda keçirilməsi Azərbaycanın kütləvi qırğın silahlarının istehsalı, yayılması və sınaqdan keçirilməsinin əleyhinə olduğunu əyani sübut etmişdir. Bu tədbir nüvə sınağının qadağan edilməsi ilə bağlı regionda əməkdaşlığın inkişafına müsbət təsir göstərəcəkdir.

V.Quliyev xarici işlər naziri olaraq dünyanın bir çox ölkələrinin dövlət və hökumət başçıları ilə görüşüb danışıqlar aparmışdır. Onun nazir işlədiyi müddətdə Azərbaycan Respublikası bir sıra beynəlxalq konvensiyalara qoşulmuş və təşkilatlara üzv olmuşdur. Azərbaycan dövləti başqa ölkələrdə səfirliklər açması işini davam etdirmişdir. V.Quliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan Respublikası dövlətinin xarici siyasətinə dair iri həcmli kitablar hazırlanıb nəşr edilmişdir.

- Azərbaycanca kim kimdir? Sorğu-məlumat kitabı. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası. NPB, 1999.
- Azərbaycan: Kim kimdir? 2001. Bakı, Biznes aress nəşriyyatı, 2001.
- «Azərbaycan» qəzeti, 1999-2002-ci illər; 2003, 14 fevral №35; 4 mart №50; 5 mart №51; 26 mart №66.
- Quliyev V. Mirzə Kazım bəy. Bakı, Yazıçı, 1987.
- Quliyev V. Əlimərdan bəy Topçubaşov.- «Xalq qəzeti», 1997,30 mart.

Musa Qasımlı
(Musa Cəfər oğlu Qasımlı)
Elmira Hüseynova
(Hüseynova Elmira Əli qızı)

Bakı, "ADİLOĞLU" nəşriyyatı -2003, 112 səh.

Yığılmağa verilmişdir: 16.06.2003
Çapa imzalanmışdır: 09.07.2003
Kağız formatı: 60x84 1/16
Hesab-nəşriyyat həcmi: 7 ç.v.
Sayı: 300
Sifariş: 182

Kitab "ADİLOĞLU" MMC-nin mətbəəsində
hazır diapozitivlərdən istifadə olunmaqla
ofset üsulu ilə çap edilmişdir.
Ünvan: Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 38/3
Tel.: 98-68-25